

Ἡ μετάφραση ἔγινε ἀπὸ τὰ Ἀγγλικά (Paul Feyerabend AGAINST METHOD, NLB, Verso Edition, 1978). Βοηθητικά χρησιμοποιήθηκε ἡ γαλλική μετάφραση τῶν B. Jurdant καὶ A. Schlumberger (Contre la méthode, Éditions du seuil, Paris, 1979).

Λέν ξέρω πόσο ἀπὸ τὴν ἰδιομορφία καὶ τὴ ζωντάνια τοῦ ἀγγλικοῦ κειμένου (θὰ καταφέρει νὰ μεταφέρει τὸ ἑλληνικὸ κείμενο στὸν ἀναγνώστη. Ὁ λόγος τοῦ Feyerabend, μακροπερίοδος καὶ πολλὲς φορές ἰδιωματικὸς, πλούσιος σὲ φιλοσοφικοὺς ὅρους, νεολογισμοὺς ἀλλὰ καὶ καθημερινὲς ἐκφράσεις εἶναι μᾶλλον δυσκολομετάφραστος (αὐτὸ δὲν εἶναι φυσικὰ δικαιολογία).

«Εἶναι πάντοτε λογικὸ νὰ εἰσηγούμαστε καὶ νὰ προσπαθοῦμε νὰ διατηρήσουμε ζωντανές παράλογες ἀπόψεις»¹.

Γιῶργος Γκουνταρούλης

Στὴν εἰσαγωγή τοῦ Β. Κάλφα στὴν ἑλληνικὴ ἐκδοση τῆς *Δομῆς τῶν ἐπιστημονικῶν ἐπαναστάσεων*² περιγράφονται μὲ σαφήνεια καὶ μὲ τὴν πληρότητα πού ἐπέτρεπε ὁ χώρος (α) τὸ θετικιστικὸ μοντέλο ἀνάλυσης τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν (Λογικὸς Θετικισμός), (β) ἡ «στροφή» τῆς δεκαετίας 1960-70 (νέο ἐπιστημολογικὸ ρεύμα: Kuhn-Feyerabend-Hanson-Toulmin) καὶ οἱ συνέπειές της (προσέγγιση τῆς ἐπιστημολογίας στὴ φιλοσοφία τῆς γλώσσας, ἐγκατάλειψη τῶν ἐννοιῶν «ἀλήθεια», «ἀντικειμενικότητα», «πρόοδος», «ὀρθολογικότητα») καὶ (γ) οἱ προοπτικὲς τῆς δεκαετίας 1970-80 (προτεραιότητα τοῦ προβλήματος τῆς προό-

δου καὶ τῆς ὀρθολογικότητας τῆς ἐπιστήμης, ἀνανέωση τοῦ Ρεαλισμοῦ, Lakatos, Laudan).

Μπορεῖ λοιπὸν τὸ κείμενο αὐτὸ νὰ χρησιμεύσει θαυμάσια καὶ ὡς γενικὴ εἰσαγωγή ὁλόκληρης τῆς σειρᾶς: *Προβλήματα μεθόδου καὶ ἐξέλιξης τῆς ἐπιστήμης* καὶ ἔτσι νὰ μὲ «ἀπαλλάξει» ἀπὸ τὴν «ὀποχρέωση» τῆς περιγραφῆς τοῦ γενικοῦ κλίματος πού ἐθρεψε ἓνα βιβλίο σάν τὸ *Ἐνάντια στὴ Μέθοδο*. Θὰ περιοριστῶ

* Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι εἰσαγωγή στό βιβλίο τοῦ P. Feyerabend *ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗ ΜΕΘΟΔΟ* πού θὰ κυκλοφορήσει στά ἑλληνικά ἀπὸ τίς ἐκδόσεις ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ.

1. Feyerabend [1978, σελ. 65]. Ὅταν ἀναφέρομαι σὲ ἔργα τοῦ Feyerabend δέν θὰ γράφω ἀπὸ ὅδω καὶ πέρα τὸ ὄνομά του, παρά μόνο τὴ χρονολογία καὶ τὴ σελίδα· ὁ ἀναλυτικὸς τίτλος κάθε ἐργου ὑπάρχει στὴ βιβλιογραφία.
2. T.S. Kuhn, *Ἡ Δομὴ τῶν ἐπιστημονικῶν ἐπαναστάσεων*, Θεσσαλονίκη, 1981.

λοιπόν στην (αναγκαστικά έλλειπτική και υποκειμενική) περιγραφή του «ειδικού» κλίματος, δηλαδή στην περιγραφή της πορείας των απόψεων του Feyerabend.

«Όταν περάσουν από τό μυαλό μου κάποιες ασυνήθιστες ιδέες τις δοκιμάζω» και ο δικός μου τρόπος να τις δοκιμάζω είναι να τις σπρώχνω στα άκρα» [1979, σελ.64].

Αυτό, το οποίο είχαν ήδη «αναγνωρίσει» αρκετά νωρίτερα οι συνάδελφοί του. Ο F. Suppe, π.χ., στην εισαγωγή και στον επίλογο του [Suppe 1979] γράφει:

«Ο Feyerabend... οδηγεί το σκεπτικισμό του Hume στα λογικά του όρια...» [σελ. 641, ύποσ. 70].

«Ο Feyerabend πρότεινε μία ανάλυση των επιστημονικών θεωριών που συσσωματώνει και οδηγεί στα άκρα έναν αριθμό ιδεών που συναντάμε στις αναλύσεις των Toulmin, Kuhn, Hanson» [σελ.166],

«...[προτίμησε] να ανπτύξει όλο και πιο άκραιες έκδοχές της γενικής του άποψης» [σελ.636].

Οι θέσεις του «οδηγούν σε έναν άκραίο υποκειμενικό ιδεαλισμό» [σελ.636], κ.τ.λ., κ.τ.λ.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα με τη σειρά. Στα πρώτα της στάδια, η ανάλυση του Feyerabend χρωστάει πολλά στην Ποπεριανή φιλοσοφία της επιστήμης. Παρόλο όμως που ο ίδιος στο [1965 b, σελ.251, ύποσ. 1] γράφει ότι δεν έχει παράγει «έστω και μία ιδέα που να μην περιέχεται ήδη στη ρεαλιστική παράδοσή³ και ειδικά στην Ποπεριανή της περιγραφή», δεν θα διακινδυνεύα ένα τόσο σαφή διαχωρισμό σε Ποπεριανό Feyerabend και σε αναρχικό ευνουμένο της Νέας Άριστερής Feyerabend² όπως έκανε ο Lakatos στο [Lakatos, 1974, σελ. 166. ύποσημ. 2]⁴. Θα προτιμήσω να περιγράψω την πορεία των απόψεων του Feyerabend ως πορεία «...απόψεων τις οποίες ανέπτυξε σε ένα

3. «Η επιστήμη, σύμφωνα με τους επικριτές [του θετικισμού], ανακαλύπτει βαθμιαία αυτά τα πράγματα [τα περιεχόμενα του κόσμου], προσδιορίζει τις ιδιότητές τους και τις άμοιβαίες σχέσεις τους. Κάνει τις ανακαλύψεις χωρίς να αλλάζει τα αντικείμενα, τις ιδιότητες, τις σχέσεις που ανακαλύφθηκαν. Αυτή είναι η οδός της ρεαλιστικής θέσης. Μπορεί λοιπόν ο ρεαλισμός να έρμηνευθεί ως ιδιαίτερη θεωρία των σχέσεων του ανθρώπου με τον κόσμο, και μπορεί να έρμηνευτεί ως προϋπόθεση της επιστήμης (και γενικότερα της γνώσης). Φαίνεται ότι οι περισσότεροι ρεαλιστές φιλόσοφοι υιοθετούν τη δεύτερη άποψη – είναι δογματικοί. Άλλά και η πρώτη άποψη μπορεί πλέον να ξετασθεί κριτικά και να αποδειχθεί λαθεμένη. Τό μόνο που χρειάζεται είναι να αποδειχθεί πόσο συχνά ο κόσμος αλλάζει λόγω μιάς αλλαγής της βασικής θεωρίας» [1978, σελ. 69-70].

4. Τόν «μετασχηματισμό» αυτό από την κατάσταση 1 στην κατάσταση 2 τόν αποδίδει σε μία σκεπτικιστική έρμηνεία της Ποπεριανής φιλοσοφίας της επιστήμης (δές κείμενο και ύποσημ. 2, 3 στη σελ.166 του [Lakatos 1974]. Στην ύποσ. 3, σελ. 31 το [Lakatos 1970] καθορίζει μάλιστα έμμέσως και την εποχή του «μετασχηματισμού» αυτού: ο Feyerabend που προφανώς συνέβαλε περισσότερο από τόν καθένα στην επέκταση των ιδεών του Popper φαίνεται ότι τώρα έχει προσχωρήσει στο έθρικό στρατόπεδο. Πρβλ. τό προκλητικό του [1970]». Όσο για τη Νέα Άριστερά, ο Feyerabend λέει: «Η κριτική μου και η έκκλησή μου για αναρχισμό κατευθύνονται λοιπόν ενάντια και στους δύο, στον παραδοσιακό πούριτανισμό που υπάρχει στην επιστήμη και την κοινωνία και ενάντια στο «νέο», αλλά στην πραγματικότητα αιωνόβιο, προκατακλυσμαίο, πρωτόγονο Πούριτανισμό της «νέας» άριστερής που βασίζεται πάντοτε στην όργη, στην άχρηστευ-

από τά πρώτα του κείμενα [1958 σελ. 143-170]... και συνέχισε να δέχεται σιωπηρά και χωρίς αξιόλογη ματαβολή στά έπόμενα γραπτά του» [Suppe 1979, σελ. 637] μέ μία σημαντική όμως διευκρίνιση: Πίσω από αυτή την εικόνα της συνέχειας υπάρχουν, και όταν ακόμα δέν έπισημαίνονται, καθοριστικές στιγμές, αλλαγές παλινδρομήσεις και ασυνέπειες. Ό ίδιος μάλιστα ο Feyerabend λέει χαρακτηριστικά απαντώντας στον Machamer ό όποιος «συχνά ξυπνάει φαντάσματα κειμένων που έγραφα αιώνας πρίν (υποκειμενικός χρόνος!) για να πολεμήσει κάτι που έγραφα πρόσφατα. Σίγουρα είναι έπηρεασμένος από φιλοσόφους που, έχοντας κάνει κάποια ανακαλυπούλα, έπιστρέφουν συνεχώς σ' αυτή έπειδή δέν έχουν τίποτα καινούριο να πούν και μεστατρέπουν αυτή την άδυναμία – την έλλειψη ιδεών – σε υπέρτατη άρετή, στη συνέπεια» [1975, σελ. 144]⁵.

1. «Πράγματι, στα γραπτά αυτά, υπάρχουν κάποιες εύχαριστήριες αναφορές στον Popper, πρόκειται όμως για φιλικές χειρονομίες κι όχι για ιστορικές αναφορές» [1978, σελ. 144, ύποσ. 6].

«Είναι αλήθεια ότι μερικές συζητήσεις μου μέ τόν Popper αντανακλώνται στα πρώιμα γραπτά μου, τό ίδιο όμως συμβαίνει και μέ τις συζητήσεις μου μέ την Anscombe, τόν Wittgenstein, Hollitscher, Bohr· ακόμα και τά διαβασμάτα μου για τόν Ντανταϊσμό, τόν Έξπρεσιονισμό, τό Ναζισμό άφησαν κάποια ίχνη έδώ κι εκεί... Δέν υπάρχει ιδέα, όσο γελοία και αποκρουστική, που να μην έχει μία λογική πλευρά» [1979, σελ. 63-4].

«Συνάντησα τόν Popper στο Alpbach τό 1948. Θαύμασα την

ση, στον πόθο για έκδίκηση, αλλά ποτέ στη φαντασία. Παντού περιορισμοί, απαιτήσεις, δραματικές εκκλήσεις ήθικης, γενικευμένη βία (άπάντηση στον καθηγητή Agassi [1978, σελ. 133]. («Είναι ή άπουσία της φαντασίας που μεταβάλλει τόν άνθρωπο σε άνάπηρο της πραγματικότητας»· κι άς πάλι να λέν οι πρακτικοί άνθρωποι που αναχωρούν μία μέρα από τη ζωή, χωρίς να την έχουν καν ψελλίσει, δύο φορές αναλαφάθηται» [Ο Έλύτης, Άνοιχτά χαρτιά, Άθήνα, 1982, σελ. 17]). Οι συχνόι του έπαινετικοί λόγοι για τούς άριστερους πολιτικούς δέν όφειλονται, λέει, στο ότι είναι άριστεροί. Δέν ευθύνεται ό ίδιος αν ή δεξιά και τό κέντρο δέν έχουν να έπιδείξουν τέτοιες μορφές που να είναι «στοχαστές και συγχρόνως πολιτικοί, θεωρητικοί και συγχρόνως άνθρωποι της δράσης» (άπάντηση στον Agassi [1978, σελ. 129, ύποσ. 3]). «Ο Μαρξισμός, πράγματι, ακολουθούσε κάποτε διαφορετικό δρόμο και είχε διαφορετικούς στόχους. Άλλά τό δράμα των θεμελιωτών έγινε δόγμα, οι αντίληψεις τους θάφτηκαν σε ύποσημειώσεις και ή μικρή ομάδα άνθρωπων μετατράπηκε σε έναν έσμο διανοούμενων που άσκοφν κριτική σε άλλους διανοούμενους και κατακρίνονται από κάποιους άλλους διανοούμενους...» (άπάντηση στην άλθουσεριανή κριτική των J. Curthoys και W. Suchting, [1978, σελ. 176]). Άς μή θεωρηθεί βέβαια ότι ξεφλήσασε μέ τη στάση του Feyerabend άπέναντι στο Μαρξισμό και την Άριστερά· μία συστηματική όμως μελέτη θα μάς πήγαινε πολύ μακριά και πίσω ότη σχέση του Feyerabend μέ τόν Walter Hollitscher την εποχή που άπέρριψε («να από τά μεγαλύτερα λάθη της ζωής μου» λέει ό ίδιος) την πρόταση να γίνει βοηθός του Brecht.

5. Στα κείμενά του όμως έπισημαίνεται εύκολα μία έδρεία επικάλυψη και ή επανάληψη, μερικές φορές, παραγράφων λέξη πρός λέξη.

άνεση των τρόπων του, τό θράσος του, την αυθάδειά του απέ-
ναντι στους Γερμανούς φιλοσόφους που επηρέαζαν με πολλούς
τρόπους τις εργασίες, την αίσθηση του χιούμορ του (ναί, ο σχε-
τικά άγνωστος Karl Popper του 1948 ήταν πολύ διαφορετικός
από τον καθιερωμένο Sir Karl επομένως έτών). Θαύμασα επίσης
την ικανότητά του να θέτει από την άρχή στρυφνά θέματα με ά-
πλή και δημοσιογραφική γλώσσα. Έπρόκειτο για ένα ελεύθερο
πνεύμα, που διατύπωνε ευχάριστα τις ιδέες του, αδιαφορώντας
για τις αντιδράσεις των «έπαγγελματιών». Τά πράγματα ήταν
διαφορετικά όσον αφορά τις ιδέες αυτές. Τά μέλη του κύκλου
μας γνώριζαν τον παραγωγισμό από τον Kwaft που τόν ανέπτυξε
πρίν από τον Popper, ή φιλοσοφία της διάψευσης θεωρούνταν
δεδομένη στο σεμινάριο φυσικής του συνεδρίου υπό την προε-
δρία του Arthur March, κι έτσι δεν καταλαβαίναμε για ποιο λό-
γο γινόταν όλη αυτή η φασαρία. «Η φιλοσοφία θά πρέπει να
βρίσκεται σε άπελπιστική κατάσταση» λέγαμε «άν τέτοιες κοι-
νοτυπίες θεωρούνται μέγιστες ανακαλύψεις». Ο ίδιος ο Popper
δέν έμοιαζε εκείνο τον καιρό να τρέφει μεγάλη εκτίμηση για τη
φιλοσοφία του της επιστήμης, διότι όταν του ζητήσαμε να μάς
στείλει ένα κατάλογο των δημοσιευμάτων του περιέλαβε σ' αυ-
τόν την 'Ανοιχτή Κοινωνία όχι όμως και τη *Logic of Scientific
Discovery*» [1978, σελ. 115].

«Ο Wittgenstein έπρόκειτο να μέ δεχτεί ως σπουδαστή στο
Cambridge αλλά πέθανε πρίν φτάσω στην Άγγλία. Άντι γι'
αυτόν ο Popper έγινε ο έπιβλέπων καθηγητής μου» [1978, σελ.
115].

«Οι ιδέες του Popper ήταν παρόμοιες μέ εκείνες του Wittgen-
stein αλλά πιο άφηρημένες και άναιμικές. Αυτό δέν μέ αποθάρ-
ρυνε, αλλά αύξησε τη ροπή μου προς την άφαίρεση και τό δογ-
ματισμό. Στο τέλος της παραμονής μου στο Λονδίνο ο Popper
μου πρότεινε να γίνω βοηθός του. Τό άρνήθηκα παρ' όλο που
ήμουνα άπένταρος και δέν ήξερα πού να έξασφαλίσω τό έπόμε-
νο γεύμα μου. Η άπόφασή μου δέν βασιζόταν σε κάποιο σαφή
συλλογισμό αλλά, υποθέτω, καθώς δέν είχα παγωμένη φιλοσο-
φία προτίμησα να περιδιαβαίνω τον κόσμο των ιδεών μέ τό δικό
μου ρυθμό αντί να καθοδηγομαι από την Ιεροτελεστία μιας
"όρθολογικής συζήτησης"» [1978, σελ. 116].

Παρ' όλο που ο Feyerabend δέχεται τις θέσεις του Popper ότι
οι θεωρίες είναι διαψευσίμες⁶ όχι όμως έπιβεβαιώσιμες, ότι οι
θεωρητικοί και παρατηρησιακοί όροι είναι «έπιβαρυνένοι» από

θεωρία και ότι ή αύξουσα ανάπτυξη της επιστημονικής γνώσης
περνάει μέσα από τον πολλαπλασιασμό των θεωριών⁷, συγκε-
κριμενοποιεί «ένα έμπειρικό «πυρήνα»... που περιέχεται στην
άποψη του Popper» ο όποιος πρέπει να έξαφανιστεί. [1965α,
σελ. 153]. Πρόκειται για τη θέση ότι υπάρχει μία ουδέτερη πα-
ρατηρησιακή γλώσσα που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τον έ-
λεγχο των θεωριών.

**2. «Κανείς, σοφέ Kublai, δέν γνωρίζει καλύτερα
άπό σένα ότι ή πόλη δέν πρέπει ποτέ να συγχέε-
ται μέ τις λέξεις που την περιγράφουν. Κι όμως
ανάμεσά τους υπάρχει μία άμοιβαία σχέση...»⁸**

«Η φιλοσοφία της επιστήμης του Feyerabend είναι μία
προσπάθεια να αναπτυχθεί μία Ποπεριανή άνάλυση της έπι-
στήμης στην όποία ή δυνατότητα έλέγχου των θεωριών δέν
προϋποθέτει μία ουδέτερη παρατηρησιακή γλώσσα» [Suppe
1979, σελ. 170]. Η προσπάθεια του συνίσταται στην κριτική ά-
ποτίμηση μιας έπειρικής άποψης, την άποκαλεί «ριζικό έμπειρι-
σμό» και κατόπιν στη χρησιμοποίηση των άποτελεσμάτων της
κριτικής του για την έδραίωση της δικής του έναλλακτικής πε-
ριγραφής της επιστημονικής σκέψης (μια σύντομη και κατα-
νοητή παρουσίαση της φιλοσοφίας του αυτής της περιόδου ύ-
πάρχει στο [1963]). Μέ τον όρο «ριζικός έμπειρισμός» ο Feyer-
abend έννοει κάθε άποψη που περιέχει τη θέση ότι έφόσον μια
θεωρία έχει έπικυρωθεί σε κάποια περιοχή ή θεωρία αυτή πρέ-
πει να διατηρηθεί μέχρι να άναιρεθεί ή να διαγραφούν τά όριά
της από κάποια νέα γεγονότα. Η διατήρηση της θεωρίας έμπε-
ριέχει μία άπαγόρευση συγκρότησης ή ανάπτυξης έναλλακτι-
κών θεωριών για την περιοχή αυτή και για τό έν λόγω χρονικό
διάστημα. Ο έμπειρισμός αυτού του είδους άπαιτεί λοιπόν από
την επιστήμη να άυτοπεριορίζεται στη χρήση ενός μόνο συνό-
λου άμοιβαία συνεπών θεωριών και άπαγορεύει την ταυτόχρονη
χρησιμοποίηση άμοιβαία άσυνεπών θεωριών. Ο Feyerabend
αντιθέτως δικαιώνει μία τέτοια χρησιμοποίηση άσυνεπών με-
ταξύ τους θεωριών και την καλεί «θεωρητικό πλουραλισμό»
[1965α, σελ. 148-49].

Ο σύγχρονος ριζικός έμπειρισμός θέτει, κατά τον Feyer-
-

6. «Ότι ή διαψευσιμότητα δέν είναι λύση ξεκαθαρίστηκε έντελώς κατά
τις συζητήσεις μου μέ τον David Bohm, ο όποιος έδωσε μια έγελιανή
περιγραφή της σχέσης άνάμεσα στις θεωρίες, τά άποδεικτικά στοι-
χεία, και τις θεωρίες που τις διαδέχονται» [1978, σελ. 116].

7. «Εκείνο τον καιρό τά έπιχειρήματά μου υπέρ του πολλαπλασιασμού
[των θεωριών] σχεδιάζονταν πράγματι για να δείξω ότι μια μονιστική
ζωή δέν άξίζει τον κόπο να τη ζει κανείς, και προέτρεπαν τόν καθένα
να σκεφτεί, να αισθάνεται και να ζει μέσω ενός ανταγωνισμού έναλ-
λακτικών άπόψεων. Σήμερα τά ίδια έπιχειρήματα παρέχονται έχον-
τας κατά νου ένα πολύ διαφορετικό σκοπό και οδηγούν σε ένα πολύ
διαφορετικό άποτέλεσμα [1978, σελ. 144]. «Η άλλαγή όφείλεται σε
μία συζήτηση που είχα μέ τόν καθηγητή Von Weizsaecker σε ένα σε-
μινάριο στο Άμβούργο τό 1965: Ο καθηγητής von Weizsaecker έδω-
σε μια λεπτομερή περιγραφή της έρμηνείας της Κοπεγχάγης και έ-
δειξε πως μπορεί να εφαρμοστεί σε είδικά προβλήματα. Έγώ ύπο-
στήριξα μέ έπιμονή ότι οι θεωρίες των λανθανουσών παραμέτρων εί-

ναι άπαραίτητες για να αύξήσουν τό έμπειρικό περιεχόμενο της όρ-
θοδοξης άποψης, όταν ξαφνικά κατάλαβα πόσο άκαρπη είναι μια τέ-
τοια στάση μπροστά στη συγκεκριμένη έρευνα» [1978, σελ. 144, ύ-
ποσ. 7]. «Τά έπιχειρήματά μέ τά όποια ύποστήριζα την έντονη αντίρ-
ρησή μου ήταν πολύ καλά... αλλά ξαφνικά κατάλαβα ότι όπως τά έθε-
τα χωρίς να λαμβάνω ύπόψη τις συγκεκριμένες περιστάσεις ήταν
μάλλον έμπόδιο παρά βοήθεια: όταν κάποιος προσπαθεί να λύσει ένα
πρόβλημα στην επιστήμη ή όπουδήποτε άλλου πρέπει να έχει πλήρη
έλευθερία και δέν μπορεί να περιορίζεται από αξιώματα και κανόνες,
όσοδήποτε εύλογoi κι αν φαίνονται στον είδικό της Λογικής ή τό φι-
λόσοφο που τούς σκέφτηκε στην άπομόνωση του γραφείου του. Κα-
νόνες και άπαιτήσεις πρέπει να έλέγχονται μέ έρευνα κι όχι μέ την
προσφυγή σε θεωρίες της όρθολογικότητας [1978, σελ. 117].

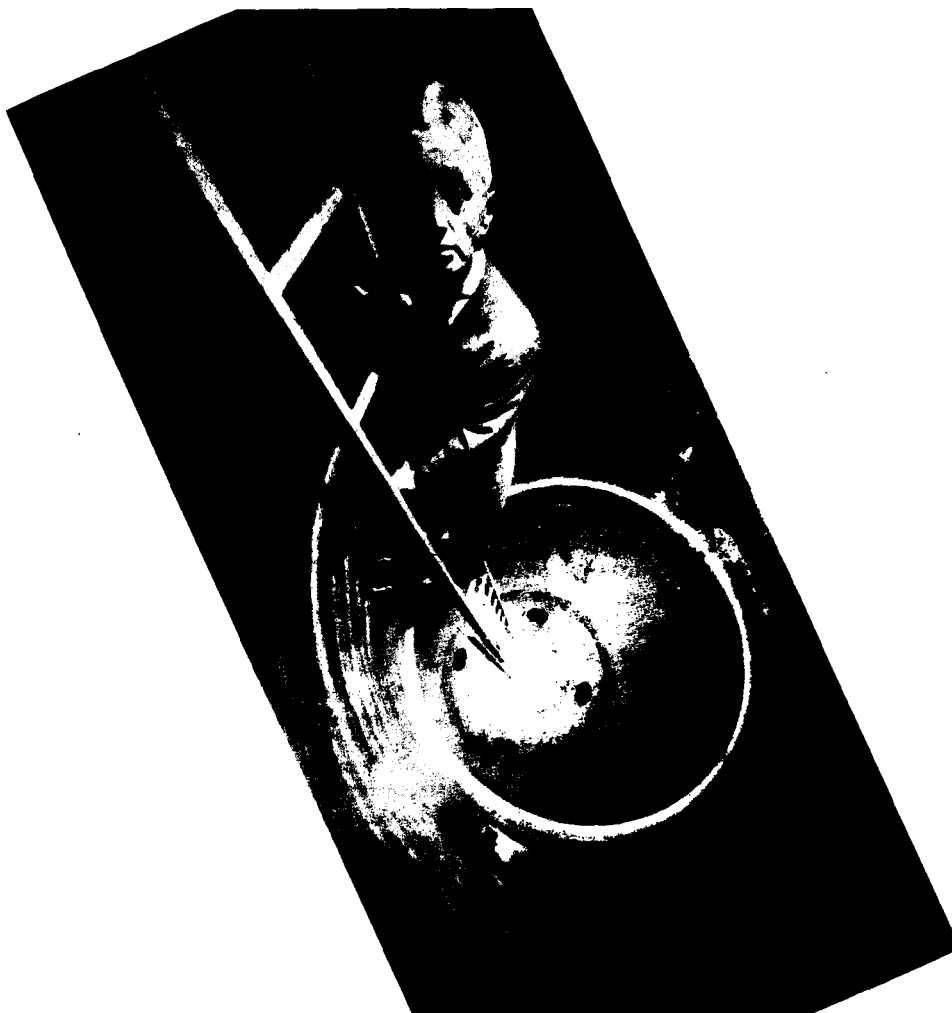
8. Italo Calvino, *Le città invisibili*, άγγλική μετάφραση Weaver, *Invisi-
ble cities*, Picador, 1979, σελ. 51.

bend, δύο περιοριστικές συνθήκες στην επιστημονική θεωρητική σκέψη: Τή συνθήκη της συνέπειας και τήν συνθήκη της σταθερότητας του νοήματος. Στην πραγματικότητα, οι συνθήκες αυτές δεν πληρούνται κατά τις μεγάλες επιστημονικές ανακαλύψεις. Στην πράξη δεν ισχύει ή θεωρία της αναγωγής ούτε οι νέες θεωρίες εξηγούν τις παλιές όπως υποτίθεται από το πρότυπο του καλυπτηρίου νόμου⁹. Οι συνθήκες αυτές δεν ισχύουν για όλες επιστημονικές θεωρίες είναι κάτι περισσότερο από άπλες εμπειρικές γενικεύσεις [1962]. 'Ο Feysabend για νά στηρίξει τήν άποψη αυτή μελετάει περιπτώσεις, τις οποίες οι θεωρίες της αναγωγής και εξήγησης θεωρούν παραδειγματικές, και άποδεικνύει ότι οι συνθήκες καταστρατηγούνται (ένσωμάτωση του Γαλιλαϊκού νόμου της ελεύθερης πτώσης και των Κεπλερικών νόμων στη Νευτώνεια θεωρία, άναγωγή της κλασικής μηχανικής στη θεωρία της σχετικότητας [1965a], άναγωγή της φαινομενολογικής θερμοδυναμικής στην κινητική θεωρία [1962]). 'Ο ριζικός εμπειρισμός είναι λοιπόν δεοντολογικά άπαράδεκτος έφόσον οι συνθήκες της συνέπειας και της σταθερότητας του νοήματος είναι χωρίς νόημα. «'Η συνθήκη της συνέπειας... 'Εξαφανίζει μία θεωρία όχι έπειδή δεν συμφωνεί μέ τά γεγονότα, αλλά έπειδή διαφωνεί μέ κάποια άλλη θεωρία, και μάλιστα μέ μία

θεωρία μέ τήν οποία μοιράζεται τις περιπτώσεις πού τήν επικυρώνουν. Καθιστά, μ' αυτό τόν τρόπο, μέτρο έγκυρότητας τό μέρος της θεωρίας αυτής πού δεν έχει άκόμα έλεγχθεί. 'Η μόνη διαφορά ανάμεσα σέ ένα τέτοιο μέτρο και μία πρόσφατη θεωρία είναι ή ηλικία και ή εξοικείωση. "Αν ή νεώτερη θεωρία ύπήρχε πρώτη, τότε ή συνθήκη της συνέπειας θά έργαζόταν υπέρ αυτής» [1963, σελ. 25]. "Αν μία θεωρία θέλει νά έχει τήν πληρέστερη δυνατή άντιπαράθεση μέ τά γεγονότα, αν θέλει ή έπάρκειά της νά δοκιμαστεί συνολικά, τότε θά πρέπει νά είσαχθεί ένα

9. Δές C. Hempel, *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science*. New York, 1965, σελ. 346-7. Για τό παραγωγικό-νομολογικό πρότυπο ή άποδεικτικό πρότυπο εξήγησης δές και Π. Χριστοδουλίδης, *'Η εξήγηση στην έπιστήμη και ή έννοια του μοντέλου*, Θεσσαλονίκη, 1979. Για τις ιδέες πού βρίσκονται κατά τόν Feysabend στη βάση του προτύπου αυτού δές ιδιαίτερος τις σελίδες 214-19 του ίδιου βιβλίου. Μέ τήν εύκαιρία αυτή θάθελα νά αναφέρω πόσο χρήσιμο στάθηκε τό βιβλίο αυτό, όπως και ή μεταφραστική δουλειά του συγγραφέα, στό ξεκαθάρισμα κάποιων έλληνικών φιλοσοφικών όρων.

σύνολο μερικώς επικαλυπτόμενων, πλήρων ως προς τα γεγονότα αλλά άμοιβαία άσυνεπών θεωριών, άλλιώς σημαντικά γεγονότα θ' άποσιωπηθούν. «Ένας καλός έμπειριστής... Γνωρίζοντας ότι ή πιό θεμελιώδης και γενική κριτική είναι αυτή που παράγεται με τή βοήθεια έναλλακτικών θεωριών, θά προσπαθήσει νά επινοήσει τέτοιες άναλλακτικές θεωρίες» [1963, σελ. 38]¹⁰. Αυτός ό θεωρητικός πλουραλισμός είναι φυσικά άσυμβίβαστος με τήν άρχή τής συνέπειας¹¹. «Επιπλέον, άν ή μεθοδολογία μας άπαιτεί τή χρήση άμοιβαία άσυνεπών... θεωριών, τότε άπαιτεί επίσης τή χρήση έννοιολογικών συστημάτων που δέν άνάγονται τό ένα στό άλλο... και άπαιτεί νά άφήνεται τό νόημα τών όρων έλαστικό και νά μή συνδέεται ύποχρεωτικά με κάποιο σύνολο έννοιών» [1963, σελ. 33]. 'Η συνθήκη τής σταθερότητας του νοήματος είναι παράλογη. Κάθε περιγραφή παρατηρήσιμων γεγονότων έξαρτάται από κάποια θεωρία. Μιά ούδέτερη παρατηρησιακή γλώσσα χρήσιμη γιά τόν έπιστημονικό έλεγχο είναι άδύνατη, διότι κάθε άλλαγή στή θεωρία, σέ κάποιο πλαίσιο, άλλάζει τό νόημα τών όρων. Τό άποτέλεσμα τής συνθήκης τής σταθερότητας είναι ή έπιστημονική στασιμότητα.

«Στή «θέση» μου (1951) και στό πρώτο μου άγγλικό κείμενο πάνω σ' αυτό τό θέμα [1958] ρωτούσα πώς πρέπει νά έρμηνεύονται οι παρατηρησιακές προτάσεις. 'Απέριπτα δύο άπάνσεις: τήν «πραγματολογική θεωρία» σύμφωνα με τήν όποία τό νόημα μιάς παρατηρησιακής πρότασης άποδίδεται από τή χρήση της, και τή «φαινομενολογική θεωρία» σύμφωνα με τήν όποία άποδίδεται από τό φαινόμενο που μäs βεβαιώνει ως άληθές» [1978, σελ. 67]

Ποιά είναι λοιπόν ή έναλλακτική άποψη;

3. «Τό γεγονός άποτελεί τήν άπόδειξη και ή άπόδειξη δέν έχει άλλη σημασία, έκτός από 'ε-κείνην που τής δίνουν όσοι δημιουργούν τά γεγονότα»¹²

Ό Feyerabend άπαντά άναπτύσσοντας τή δική του πραγματολογική θεωρία τής παρατήρησης. Οι θεωρίες μπορούν νά έλεγχθούν βάσει παρατηρήσεων χωρίς τήν προϋπόθεση μιάς ούδέτερης παρατηρησιακής γλώσσας. 'Η παρατηρησιακή πρόταση είναι μία αίτιολογική ή λειτουργική άπόκριση σέ κάποιο έξωτερικό έρέθισμα, ή όποία έρμηνεύει τήν κατάσταση που ύποδεικνύει τό έρέθισμα αυτό. 'Η έρμηνεία έξαρτάται από τίς θεωρίες στίς όποιες ένσωματώνεται, και είναι συνάρτηση τών νοημάτων που άποδίδονται στους όρους της από τίς θεωρίες¹³.

«Καθώς όμως οι θέσεις τής νέας προσέγγισης και του καλιού κινήματος του λογικού έμπειρισμού είναι αντίστροφες ως προς τή σχέση θεωρίας και παρατήρησης, έτσι είναι και οι δυσκολίες τους. Γιά τό λογικό έμπειρισμό, οι παρατηρησιακοί όροι ήταν οι βασικοί και αυτοί που έπρεπε νά έρμηνευτούν ήταν οι «θεωρητικοί όροι» και πολλές από τίς δυσκολίες του κινήματος αυτού περιστρέφονται γύρω από τό έρώτημα ποιοί θεωρούνται «παρατηρησιακοί όροι». Γιά τή «νέα φιλοσοφία τής έπιστήμης», από τήν άλλη μεριά, που θεωρεί τήν έννοια τής «θεωρίας» (ή, άλλοι συγγραφείς έκτός του Feyerabend, κάποια άντίστοιχη έννοια όπως τό «παράδειγμα») ως βασική, οι δυσκολίες έγείρονται σέ σχέση με τό τί είναι θεωρία» [Shapere 1966, σελ. 43 ό-

πος. 9]. «'Η συνήθης ιδέα, που μäs είναι οικεία από τή λογική, είναι ότι μία θεωρία είναι ένα σύνολο προτάσεων που μπορεί νά διατυπωθεί σέ μία γλώσσα, στήν όποία γλώσσα μπορούν επίσης νά διατυπωθούν και οι έναλλακτικές (δηλ. ή άρνηση) τής θεωρίας» [Shapere 1966, σελ. 43]. Αυτό όμως, ενώ μπορεί νά ίσχύει στό Feyerabend γιά τίς «κατωτέρου επιπέδου» θεωρίες, δέν άποδίδει τήν άντίληψη του γιά τίς βασικές θεωρίες. Τέτοιες θεωρίες προϋποτίθενται από τή γλώσσα με τούς όρους μιάς τέτοιας θεωρίας οι έναλλακτικές της είναι χωρίς νόημα, άκατανόητες, άντιφατικές. Μία θεωρία είναι «ένας τρόπος νά παρατηρούμε τόν κόσμο» [1962, σελ. 29]. «'Εν συντομία, κάθε άρκετά γενική άποψη που άναφέρεται στήν πραγματικότητα θά όνομάζεται "θεωρία"» [1965α, σελ. 219].

Τό πώς βλέπει λοιπόν κάποιος τόν κόσμο έξαρτάται από τίς θεωρίες που άποδέχεται μέσα σέ κάποιο πλαίσιο. «Θά μπορούσαμε νά πούμε ότι ακόμα κι αυτό που θεωρούμε σέ κάποια δεδομένη στιγμή ως «φύση» είναι τό δικό μας προϊόν, με τήν έννοια ότι όλα τά χαρακτηριστικά στοιχεία που του άποδίδονται έχουν προηγουμένως έπινοηθεί από μäs και κατόπιν χρησιμοποιηθεί γιά νά βάλουν τάξη στό περιβάλλον μας» [1962, σελ. 29]. Οι

10. Αυτό άκριβώς έγινε κατά τήν επανάσταση του Copernicus, τή μετάβαση στή σχετικότητα και τήν κβαντική θεωρία, ύποστηρίζει ό Feyerabend στό [1964].

11. «Αυτός ό πλουραλισμός τών θεωριών δέν πρέπει νά θεωρείται ως προκαταρκτικό στάδιο γνώσης που πρόκειται κάποτε στό μέλλον νά αντικατασταθεί από τή Μία 'Αληθινή Θεωρία. 'Ο θεωρητικός πλουραλισμός είναι οδισιαστικό στοιχείο κάθε γνώσης που θέλει νά είναι άντικειμενική» [1963, σελ. 14]. «'Ενώ, προσωπικά, είμαι υπέρ ενός πλουραλισμού ιδεών, μεθόδων, μορφών ζωής, δέν προσπάθησα ποτέ νά ύποστηρίξω αυτή τήν πίστη ήν θετικά έπιχειρήματα. Τά έπιχειρήματά μου είναι μάλλον άρνητικοί τύπου, δείχνουν ότι ή λογική και ή έπιστήμη δέν μπορούν νά άποκλείσουν ένα τέτοιο πλουραλισμό [1978, σελ. 148].

12. H. Miller, *Τροπικός του Αιγόκερω*, έκδ. Μπουκουμάνη, σελ. 130

13. «Συνειδητοποίησα ότι τέτοιου είδους έρμηνείες θά μπορούσαν νά κάνουν άδύνατη τήν καθιέρωση παραγωγικών σχέσεων μεταξύ άντιπάλων θεωριών και προσπάθησα νά βρω τρόπους σύγκρισης άνεξάρτητης από τέτοιες σχέσεις» [1978, σελ. 67]. (''Ήδη στό [1958] προσπάθησα νά δώσω μία έρμηνεία τών άποφασιστικών πειραμάτων άνεξάρτητης από κοινά νοήματα. Τήν προσπάθεια αυτή άνάπτυξε περισσότερο άργότερα' δές τό σχετικά πρόσφατο κείμενό του [1970α σελ. 226]). Και συνεχίζει: «Προσπάθησα επίσης νά βρω μεθόδους σύγκρισης που νά έπιζούν παρ' όλη τήν άπουσία παραγωγικών σχέσεων... Κριτήρια σάν τό περιεχόμενο ή τήν αλήθεια ήταν φυσικά έκτός συζήτησης. Παρέμεναν βεβαίως άλλες μέθοδοι» [1978, σελ. 67 68]. 'Υπάρχουν τυπικά κριτήρια: ή γραμμικότητα ή ή άπλότητα μιάς θεωρίας, ή συνεκτικότητά της, ό αριθμός και ή ποιότητα τών προσεγγισιών της, ό αριθμός τών προβλεπομένων γεγονότων' ύπάρχουν επίσης και κριτήρια άλλου είδους: ή συμφωνία με κάποια βασική θεωρία, ή με μεταφυσικές άρχές. Τό πρόβλημα μ' αυτές τίς «άλλες μεθόδους» είναι ότι οι περισσότερες, παρ' όλο που είναι λογικές, με τήν έννοια ότι συμφωνούν με τίς έπιθυμίες ενός μεγάλο αριθμού έρευνητών, είναι αδιάρετες, ή «άποκειμενικές», με τήν έννοια ότι είναι πολύ δύσκολο νά βρεθούν έπιχειρήματα άνεξάρτητης από προσωπικές έπιθυμίες τά όποία νά στηρίξουν τήν άποδοχ του» [1978, σελ. 68].

νωσιολογικές μας δραστηριότητες μπορεί να έχουν αποφασιστική επίδραση πάνω και σ' αυτό ακόμα το πιο στέρεο κομμάτι του κοσμολογικού εξοπλισμού «μπορούν να εξαφανίσουν τους θεούς και να τους αντικαταστήσουν από ένα σωρό άτομα μέσα σε ένα κενό χώρο» [1978, σελ. 70].

Οι «κατωτέρου επιπέδου» θεωρίες ή εμπειρικές γενικεύσεις μπορούν να ελέγχονται σε αντιπαράθεση με τις βασικές αρχές μιας γενικής θεωρίας που ερμηνεύει τις παρατηρησιακές εκθέσεις ή περιγραφές των αντιθέτων προς τη γενίκευση γεγονότων. Όμως και η γενική θεωρία είναι μια εμπειρική θεωρία και πρέπει να υπόκεινται επίσης σε κριτική και εμπειρικό έλεγχο. Ο έλεγχος όμως δεν μπορεί να γίνεται πλέον με τον ίδιο τρόπο. Ο μόνος τρόπος είναι η χρησιμοποίηση εναλλακτικών και ασυμβίβαστων θεωριών.

Όταν η υπό έλεγχο θεωρία και η εναλλακτική έχουν κάποιες κοινές παρατηρησιακές προτάσεις, τότε είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί ένα αποφασιστικό πείραμα που να καθορίζει την επιλογή ανάμεσα στις δύο. Μπορεί όμως οι εναλλακτικές θεωρίες να μην έχουν καμιά κοινή παρατηρησιακή έκθεση με την υπό έλεγχο θεωρία. «Είναι σαφές ότι τώρα είναι αδύνατο ένα αποφασιστικό πείραμα... διότι δεν υπάρχει γενικώς αποδεκτή πρόταση ικανή να εκφράσει οτιδήποτε προκύπτει από την παρατήρηση»¹⁴ [1965α, σελ. 214]. Τέτοιες θεωρίες είναι *ασύμμετρες* με την έννοια ότι «τό νόημα των κυρίων περιγραφικών όρων τους εξαρτάται από άμοιβαία ασυνεπείς αρχές» [1965α, σελ. 227, ύποσ. 19]. Τι γίνεται λοιπόν στην περίπτωση αυτή;

Τρεις δυνατότητες υπάρχουν: η πρώτη είναι να επινοήσουμε μια ακόμα πιο γενική θεωρία που να περιγράφει μια κοινή βάση ή οποία να καθορίζει προτάσεις ελέγχου αποδεκτές και από τις δύο θεωρίες, ή δεύτερη βασίζεται σε μια εσωτερική εξέταση των δύο θεωριών και η τρίτη να πάρουμε την πραγματολογική θεωρία «στά σοβαρά». Στην περίπτωση αυτή δεχόμαστε τη θεωρία

της οποίας οι παρατηρησιακές προτάσεις αντιγράφουν πιστότερα τη συμπεριφορά μας. [1965α, σελ. 216-17].

Φυσικά, οι θέσεις αυτές δεν εμείναν χωρίς κριτική ανταπόκριση. Σ' όλες όμως τις κριτικές, ακόμα και στις σοβαρότερες ([Achinstein, 1964], [Putnam, 1965], [Shapere, 1966], [Sheffer, 1967], που τον δδήγησαν και σε κάποια μετατροπή των απόψεών του, όπως θα δούμε παρακάτω¹⁵) περιέχονται έντονοι χαρακτηρισμοί¹⁶: ο Feyerabend είναι ο τελευταίος εμπειριστής του 18ου αιώνα που οδηγεί τον σκεπτικισμό του Hume στα λογικά του όρια¹⁷: οι θέσεις του οδηγούν σέν έναν άκρατο υποκειμενικό ιδεαλισμό ασυμβίβαστο με την αντικειμενικότητα της επιστήμης: οι απόψεις του καθιστούν αδύνατη την ύπαρξη οποιασδήποτε ορθολογικής βάσης σύγκρισης της εμπειρικής επάρκειας των ανταγωνιστικών θεωριών και υποβιβάζουν τη γνώση στο επίπεδο ομαδικών προλήψεων της επιστημονικής κοινότητας¹⁸ ή ερμηνεία του καταλήγει σε έναν πλήρη σχετικισμό.

Ο Feyerabend αρνείται τους χαρακτηρισμούς αυτούς (δεν και όχι απόλυτα τον τελευταίο απ' αυτούς¹⁶). Ήδη στο [1963, σελ. 39] γράφει «να είναι κάποιος καλός εμπειριστής σημαίνει να ασκεί κριτική, την οποία να βασίζει όχι απλώς στην αφηρημένη αρχή του σκεπτικισμού [ή έμφαση δική μου, Γ.Γ.] αλλά πάνω σε συγκεκριμένες προτάσεις, που δείχνουν σε κάθε μία περίπτωση χωριστά με ποιο τρόπο ή αποδεκτή άποψη μπορεί περαιτέρω να ελεγχθεί και να διερευνηθεί, και έτσι προετοιμάζουν το επόμενο βήμα στην ανάπτυξη της γνώσης». «Ενώ ο σκεπτικιστής θεωρεί κάθε άποψη το ίδιο καλή ή το ίδιο κακή ή άπλετο από την έκφραση τέτοιων κρίσεων, ο οπαδός του επιστημολογικού αναρχισμού δεν έχει κανένα ένδοιασμό να υπερασπιστεί την πιο τετριμμένη ή την πιο εξωφρενική πρόταση» [1973]¹⁷. «Πολλοί στις κριτικές τους με θεώρησαν ιδεαλιστή», γράφει στο [1978, σελ. 32], αλλά «πρόθεσή μου είναι να δείξω ότι ο ιδεαλισμός... αποτελεί λαθμενική [ή έμφαση δική μου, Γ.Γ.] λύση στα προ-

14. και συνεχίζει: «Υπάρχει όμως ακόμα η ανθρώπινη πράξη ως πραγματική διαδικασία και συνεχίζει να προκαλεί τον παρατηρητή να εκτελέσει κάποιες πράξεις, για παράδειγμα να έστω κάποιες προτάσεις κάποιου είδους... Μια τέτοια συνδυασμένη χρήση θεωρίας και πράξης οδηγεί σε κάποια επιλογή, ακόμα και σε 'κείνες τις περιπτώσεις που δεν υπάρχει κοινή γλώσσα... η θεωρία — ή αποδεκτή θεωρία — έχει ένα ενσωματωμένο συντακτικό μηχανισμό που αντιγράφει (αλλά δεν περιγράφει) μερικά χαρακτηριστικά της εμπειρίας μας» [1965α, σελ. 214-15]. «κάθε θεωρία έχει τη δική της εμπειρία» [1965α, σελ. 214].

«Παρ' όλο που η προϋπόθεση αυτή είναι ασθενέστερη από τη θετικιστική «ουδέτερη παρατηρησιακή γλώσσα» δεν είναι και πάρα πολύ ασθενής» λέει ο Suppe στο [Suppe 1979, σελ. 640], ενώ ο Shapere στο [Shapere 1966, σελ. 38-52] υποστηρίζει ότι η προϋπόθεση της κοινής συντακτικής γλώσσας είναι ασυμβίβαστη με τις θέσεις του ίδιου του Feyerabend για την ασυμμετρία.

15. Τα μέγιστα του Feyerabend [1965] και [1965b] είναι απαντήσεις σε κριτικές της περιόδου αυτής.

16. Πού δεν τους απέφυγε ούτε ο Kuhn. Στην εισαγωγή μου αυτή δεν θίγονται καθόλου οι σχέσεις Feyerabend-Kuhn. Ο ίδιος ο Feyerabend αναγνωρίζει, παρ' όλες τις διαφωνίες του ότι χρυσάει πολλά στις συζητήσεις που είχε με τον Kuhn όταν και οι δύο (τό 1960-61) ήταν μαζί στο φιλοσοφικό τμήμα του Berkeley: «Ωφελήθηκα πάρα πολύ από τις συζητήσεις αυτές και από τότε άρχισα να βλέπω την επιστήμη με νέο τρόπο» [1970α, σελ. 197]. Ο Kuhn μάς εξήγησε ότι «η επιστήμη εξαρτάται από περιστάσεις που δεν εκτίθενται στις συ-

νήθειες περιγραφές, δεν υπάρχουν στα επιστημονικά έγχειρίδια... Ήταν μεγάλη πρόοδος η αντικατάσταση της άναιμικής έννοιας της θεωρίας, που τόσο καιρό κυριαρχούσε στις συζητήσεις της φιλοσοφίας της επιστήμης, από την αρκετά πιο πολύπλοκη και λεπτή έννοια του παραδείγματος, το οποίο θα μπορούσε να ονομάσει κανείς θεωρία-έν-δράσει και το οποίο περικλείει μερικές από τις δυναμικές πλευρές της επιστήμης» [1978, σελ. 66-67]. Οι διαφωνίες όμως ήταν από τότε σημαντικές (και πολύ διασκεδάζαν τους πελάτες του καφε-νείου «Γηραιά Εδράνη» στην Telegraph Avenue οι φιλικές αλλά βίαιες συγκρούσεις τους, όπως λέει ο Feyerabend στο 1970α, σελ. 198, ύποσ. 2). Ο Feyerabend αμφιβάλλει αν υπάρχει φυσιολογική επιστήμη: «ή φυσιολογική ή κή όριμη» επιστήμη, όπως περιγράφεται από τον Kuhn, δεν είναι ούτε ιστορικό γεγονός [1970α, σελ. 207] και οπωσδήποτε είναι ανεπιθύμητη. «Υπήρξε ποτέ μια περίοδος φυσιολογικής επιστήμης στην ιστορία της σκέψης; Όχι — και προκαλώ όποιονδήποτε να αποδείξει το αντίθετο» [1975α, σελ. 160].

16α. Πού όφειλεται στον [Shapere, 1966, σελ. 52] και αργότερα στον Gellner: «άκρατα μορφή θετικισμού» [Gellner, Br. Jour for the Phil. of Sc., τόμος 26, 1975, σελ. 336]. Μετά το 1970 τέτοιοι χαρακτηρισμοί είναι από τους πιο ήπιους και συνοδεύονται από βίαιες προσωπικές επιθέσεις: ανάλογες είναι και πολλές απαντήσεις του Feyerabend.

17. Θάθελα να ευχαριστήσω το Λόη Παπαδόπουλο που σε άνυποκτο χρόνο (πριν τέσσερα ή περισσότερα χρόνια) μου έδωσε ένα πολυγραφημένο αντίγραφο της όμιλίας αυτής του Feyerabend στο Open University του Λονδίνου.

βλήματα της επιστημονικής ορθολογικότητας». «Οι δυσκολίες του ιδεαλισμού βρίσκονται στο γεγονός ότι ο ιδεαλιστής δεν θέλει απλώς «νά δρᾷ ὀρθολογικά» θέλει επίσης οι ὀρθολογικές του πράξεις νά ἔχουν ἀποτελέσματα, νά συμβαίνουν ὄχι μόνο στις ιδανικές μορφές πού χρησιμοποιεῖ ἀλλά καί στόν πραγματικό κόσμο πού κατοικεῖ. Γιά παράδειγμα, θέλει τὰ πραγματικά ἀνθρώπινα ὄντα νά χτίζουν καί νά ὑπερασπίζονται τήν κοινωνία τῶν ὀνείρων του...» [1978, σελ. 24]¹⁸. Γιά τόν σχετικισμό πού τοῦ ἀποδίδεται γράφει στήν ἀπάντησή του στόν Gellner [1978, σελ. 145]: «Ἐγώ ἀπλῶς ὑποστηρίζω ὅτι τό μονοπάτι τοῦ σχετικισμοῦ δέν ἔχει ἀκόμα φραχθεῖ ἀπό τή λογική καί ἔτσι ὁ ὀρθολογιστής δέν μπορεῖ νά ἀποδοκιμάζει ὅποιονδήποτε εἰσέρχεται σ' αὐτό. Φυσικά, τρέφω ἀρκετή συμπάθεια γιά τό μονοπάτι αὐτό καί πιστεύω ὅτι εἶναι ὁ δρόμος τῆς ἀνάπτυξης καί τῆς ἐλευθερίας, ἀλλά αὐτό εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία».

4. «καί τότε, ὅταν ὁ Ρολο ἄρχισε νά περιγράφει πῶς εἶναι ἡ ζωή σ' αὐτά τὰ μέρη, μέρα μέ τήν ἡμέρα, τό ἕνα βράδυ μετά τό ἄλλο, οἱ λέξεις τόν ἀπογοήτευαν καί, σιγά σιγά, ἄρχισε πάλι νά ἐμπιστεύεται τίς χειρονομίες, τούς μορφασμούς, τὰ βλέμματα»¹⁹.

Στήν προσπάθειά του νά μετασχηματίσει τήν ἀποψή του γιά τόν ἔλεγχο τῶν θεωριῶν, ὁ Feyereabend ὁδηγεῖται σέ μιά Ἑγελιανή κατεύθυνση, στήν ὁποία ἡ κριτική καί ἡ ἀνάπτυξη τῶν γενικῶν θεωριῶν προχωράει μέσω μιᾶς διαλεκτικῆς διεργασίας²⁰.

«Πρέπει μάλλον νά προχωροῦμε διαλεκτικά, δηλαδή μέ μιά ἀλληλεπίδραση ἐννοίας καί γεγονότος (παρατήρησης, πειράματος, βασικῆς ἀπόφασης, κτλ) πού ἐπηρεάζει καί τὰ δύο στοιχεῖα» [1970, σελ. 36]. «...ὁ λόγος καί ἡ πράξη δέν εἶναι δύο διαφορετικά εἶδη ὄντοτήτων ἀλλά τμήματα μιᾶς καί μόνο διαλεκτικῆς διεργασίας... Ὁ ἐξερευνητής χρησιμοποιεῖ τό χάρτι γιά νά βρεῖ τό δρόμο του, ἀλλά συγχρόνως τόν διορθώνει καθώς προχωράει, παραμερίζοντας παλιές σχηματισμοί καί εἰσάγοντας νέες... Ἡ προσέγγιση αὐτή, παρ' ὅλο πού εἶναι καλύτερη ἀπό τό νατουραλισμό καί τόν ιδεαλισμό καί ἀρκετά πιά ρεαλιστική, δέν εἶναι ἀκόμα ἐντελῶς ἱκανοποιητική. Ἀντικαθιστᾷ τή μονόπλευρη δράση (τοῦ λόγου πάνω στήν πράξη καί τῆς πράξης πάνω στό λόγο) μέ τήν ἀλληλεπίδραση, κρατάει ὅμως (μερικῆς πλευρῆς ἀπό τίς) παλιές ἀπόψεις τῶν μέσων ἀλληλεπίδρασης: ὁ λόγος καί ἡ πράξη ἐξακολουθοῦν νά θεωροῦνται ὡς ὀντότητες διαφορετικοῦ εἶδους. Χρειάζονται καί οἱ δύο, ὅμως ὁ λόγος μπορεῖ νά ὑπάρχει χωρίς τήν πράξη καί ἡ πράξη χωρίς τό λόγο... [Ὅμως] Ἀκόμα καί τὰ πιά τέλεια κριτήρια ἡ κανόνες δέν εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπό τό ὕλικό στό ὁποῖο ἐφαρμόζονται... καί δύσκολα θά μπορούσαμε νά τὰ κατανοήσουμε ἢ νά γνωρίσουμε τή χρήση τους ἂν δέν ἦταν τμήματα μιᾶς ἀλλήλεπίδρασης... Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀκόμα καί ἡ πιά ἀκατάστατη πρακτική ἔχει τὰ σταθερά της χαρακτηριστικά... Αὐτό πού ἀποκαλεῖται λοιπόν «λόγος» καί «πράξη» εἶναι δύο διαφορετικά εἶδη

πράξης, μέ τή διαφορά ὅτι τό ἕνα ἐμφανίζει μέ σαφήνεια κάποιες ἀπλές καί εὐκολα ἀναπαραγόμενες πλευρές καί μᾶς κάνει ἔτσι νά ξεχνᾶμε τίς πολύπλοκες καί δυσκολονόητες ιδιότητες πού ἐγγυῶνται τήν ἀπλότητα καί τή δυνατότητα ἀναπαραγωγῆς τους, ἐνῶ τό ἄλλο καλύπτει τίς τυπικές του πλευρές πίσω ἀπό μιά μεγάλη ποικιλία ἐπουσιωδῶν ιδιοτήτων» [1978, σελ. 25-26].

Συγχρόνως μέ αὐτή τή διαλεκτική κατεύθυνση τῆς κριτικῆς, ἀκόμα καί στά πρῶτα του γραπτά²¹, ὑποστηρίζει ὅτι μιά σύγκρουση ἀνάμεσα σε μιά θεωρητική πρόβλεψη καί μιά ἀποδεκτή παρατηρησιακή πρόταση σημαίνει ὅτι μιά ἀπό τίς δύο, ἢ ἡ θεωρία ἢ ἡ ἀποδεκτή παρατηρησιακή πρόταση (ὅπως ἐρμηνεύεται ἀπό τή θεωρία) εἶναι λάθος. Ἡ ἀσυμφωνία θεωρητικῆς πρόβλεψης καί παρατήρησης δέν διαψεύδει ἀναγκαστικά τή θεωρία (πού σημαίνει ὅτι «ἡ πρακτική τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν θεωριῶν, τοῦ ἐλέγχου τους καί τῆς ἀπόρριψης ἐκείνων πού δέν συμφωνοῦν μέ τήν παρατήρηση δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά τείνουν σέ ἕνα ἀποδεκτό σῶμα ἀληθῶν θεωριῶν» [Suppe, 1979, σελ. 641]. Ψάχνει λοιπόν στήν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης καί βρίσκει περιπτώσεις ὅπου οἱ ἐπιστήμονες ὑπερασπίστηκαν καί διατήρησαν θεωρίες παρ' ὅλες τίς ἀντίθετες ἐνδείξεις τῆς παρατήρησης. «Δέν ὑπάρχει οὔτε ἕνας [μεθοδολογικός] κανόνας, ὅσο ἀληθοφανῆς καί στέρεα βασισμένος στήν ἐπιστημολογία, πού νά μήν παραβιάστηκε κάποια στιγμή» [1970, σελ. 22] καί προχωράει ἀκόμα περισσότερο: «Δέν ὑπάρχει ἰδέα, ὁσοδήποτε παλιά καί

18. Δέν μπορῶ νά ἀποφύγω τόν πειρασμό νά ἀναφέρω στό σημεῖο αὐτό λίγες φράσεις ἀπό ἕνα διήγημα πού διάβασα πρόσφατα: «Οἱ φιλόσοφοι ἔχουν κάπως παράλογες ἀπαιτήσεις. Περιμένουν ἀπό ἕνα πρόσωπο νά εἶναι ἱκανό νά ἀναλύει καί νά ἀποτιμᾷ τὰ πολυποικίλα ἐρεθίσματα πού δέχεται ἀπό τόν κόσμο καί τόν ἑαυτό του» νά ταξινομεῖ τίς παρατηρήσεις, νά παίρνει ἀποφάσεις, νά σχηματίζει ἐννοίες, νά ἀποκτᾷ πληροφορίες, νά ἐξάγει συμπεράσματα. Θά πρέπει, ὑποστηρίζουν, νά κάνει ἕνα ἀποφασιστικό καί σαφές διαχωρισμό ἀνάμεσα στόν ἑαυτό του καί τό περιβάλλον του, ἀλλά συγχρόνως νά ἔχει πλήρη συνείδηση τῆς οὐσιαστικῆς τους ἐνότητας. Πρέπει νά ἐκτιμᾷ τὰ φαινόμενα σέ σχέση μέ τίς ὕψηλές Ἀξίες, ἀλλά δέν πρέπει νά ξεχνᾷ ποτέ τήν ἀδυναμία ἀξιολογικῶν κρίσεων. Πρέπει νά κάνει ἐπιλογές, νά φτάνει σέ ἀποφάσεις, νά δρᾷ». Κι ἀναρωτιέται ἡ ἡρωίδα στό μονόλογο αὐτό μέ πικρία: τί γίνεται ἂν ἕνα ἄτομο δέν συμπεριφέρεται ἔτσι; «Τότε δέν εἶναι ἄνθρωπος, δέν εἶναι φυσιολογικό... Γιά ἀνθρώπους σάν αὐτό ὑπάρχουν εἰδικά ἱδρύματα διαφόρων εἰδῶν: Ἐχῶ πληρώσει τούς φόρους μου... Ὁ ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νά εἶναι τόσο ἀδύνατος καί ἀνίκανος, ὁ καθένας πρέπει νά δέχεται τίς προσωπικές του ἠθικές εὐθύνες. — Σύμφωνοι. Ἀλλά μοιάζει λίγο ἀδικο». [Eila Pennanen, «Arskä», μετάφραση ἀπό τὰ φιλανδικά David Barrett, *Books From Finland*, τεύχος 3, Helsinki, 1982, σελ. 99].

19. Italo Calvino, δ.π., σελ. 32.

20. Δές [1970]. Στό κείμενο αὐτό, πού ὁ ἴδιος χαρακτηρίζει «πρώιμη ἐκδοχή τοῦ Ἐνάντια στή Μέθοδο» [1978, σελ. 132], ὑπάρχει ἕνα κεφάλαιο γιά τόν Hegel (καί τόν Mill) τό ὁποῖο παρέλειψε στό [1975] «γιά νά ἀφήσω χώρο γιά τήν ἀπάντηση τοῦ Lakatos».

21. Παρ' ὅλο πού στό [1962, σελ. 29-30] μπορεῖ νά βρεῖ κανεῖς ἀκόμα τήν ἀποψη ὅτι ἡ σύγκρουση μεταξύ θεωρητικῶν προβλέψεων καί ἀποδεκτῶν παρατηρησιακῶν προτάσεων διαψεύδει τή θεωρία καί ἐπομένως ὁ πολλαπλασιασμός τῶν θεωριῶν καί ἡ διαφυσιστικότητα τείνουν πρὸς τήν ἀλήθεια.

παράλογη πού νά μή μπορεί νά προάγει τή γνώση μας. "Όλη ή ιστορία τής σκέψης έχει άφομοιωθεϊ στην έπιστήμη καί χρησιμοποιείται γιά τή βελτίωση τής κάθε θεωρίας» [1975, σελ. 47]. Προτείνει λοιπόν «...τήν εϊσήγηση, τήν έπεξεργασία καί τή διάδοση ύποθέσεων άσυνεπών είτε πρós τίς καθιερωμένες θεωρίες, είτε πρós τά άποδεκτά γεγονότα. "Η σύμφωνα μέ μιά προσωπική μου έκφραση: προτείνω νά προχωράμε άντιεπαγωγικά²²...» [1970, σελ. 26]. «"Η γνώση πού άποκτάμε μ' αυτό τόν τρόπο δέν είναι μιά ειδικά έσωτερικά συνεπών θεωριών πού συγκλίνουν σέ κάποια ιδανική άποψη· δέν είναι μιά βαθμιαία προσέγγιση τής αλήθειας. Είναι μάλλον ένας δλο καί μεγαλύτερος ώκεανός άμοιβαία άσυμβίβαστων (ίσως άκόμα καί άσύμμετρων) έναλλακτικών άπόψεων» όπου κάθε θεωρία, κάθε παραμύθι, κάθε μύθος, πού άποτελεί μέρος τής συλλογής, ώθει τά ύπόλοιπα σέ μεγαλύτερη συνάρθρωση καί όλα μαζί συμβάλλουν, μέσω αυτής τής άνταγωνιστικής διαδικασίας, στην άνάπτυξη τής γνώσης μας» [1975, σελ. 30]. "Ακόμα καί ή συχνή προσφυγή σέ *ad hoc* ύποθέσεις (όταν είναι άπαραίτητη γιά τή συνέχιση τής ύπεράσπισης μιάς θεωρίας πού έρχεται σέ σύγκρουση μέ τήν παρατήρηση) είναι άπόλυτα θεμιτή. «"Η μόνη άρχή πού δέν άναχαιτίζει τήν πρόοδο είναι ή: όλα έπιτρέπονται» [1975, σελ. 23]²³.

5. «'Αλλά, άγαπητέ μου Σεβαστιανέ, δέν είναι δυνατόν νά τά πιστεύεις όλα αυτά στά σοβαρά [...]

— "Ω, ναι, τά πιστεύω. Είναι χαριτωμένη ιδέα.

— Δέν είναι όμως δυνατό νά πιστεύεις σέ πράγματα επειδή είναι χαριτωμένη ιδέα.

— Κι όμως. Μ' αυτόν άκριβώς τόν τρόπο πιστεύω²⁴.

«Καμιά από τίς μεθόδους πού ό Carnap, ό Hempel, ό Nagel, ό Popper, άκόμα καί ό Lakatos, χρησιμοποιούν γιά τήν όρθολογική άνασυγκρότηση τής έπιστημονικής αλλαγής δέν μπορούν νά εφαρμοστούν καί ή μόνη πού μπορεί νά εφαρμοστεί, ή άπόρριψη, έχει πολύ περιορισμένη ισχύ. Αυτό πού άπομένει είναι θέμα αϊσθητικής, προσωπικού γούστου, μεταφυσικών προκαταλήψεων, θρησκευτικών έπιθυμιών, μέ λίγα λόγια, αυτό πού άπομένει είναι οί ύποκειμενικές μας έπιθυμίες»²⁵ [1975, σελ. 285]. «"Η έπιστήμη είναι μιά πνευματική περιπέτεια πού δέν έχει όρια καί δέν άναγνωρίζει κανόνες, ούτε καν τούς κανόνες τής λογικής» [1975, σελ. 182]. Καί οί πιό πετυχημένες άκόμα έπιστημονικές άναζητήσεις ποτέ δέν πρόχωρησαν σύμφωνα μέ τήν όρθολογική μέθοδο. "Η έπιτυχία του Galileo στην ύπεράσπιση τής κοπερνίκειας άποψης δέν όφειλόταν σέ κάποια όρθολογικά έπιχειρήματα, αλλά σέ ένα μείγμα τεχνασμάτων, ρητορείας καί προπαγάνδας. Οί κανόνες καί τά κριτήρια πού οί φιλόσοφοι καί οί έπιστήμονες θεωρούν ουσιαδή στοιχεία τής όρθολογικότητας όχι μόνο παραβιάστηκαν σ' όλες τίς περιπτώσεις (π.χ. κοπερνίκεια επανάσταση, κινητική θεωρία, γέννηση τής κβαντομηχανικής) αλλά, οί πιό όξυδερκείς καί διορατικοί έρευνητές ήταν έν γνώ-

σει τών παραβιάσεων αυτών. Οί κανόνες καί τά κριτήρια αυτά έπρεπε νά παραβιαστούν γιά νά μή σταματήσει ή πρόοδος.

"Η έρευνα «όδηγεϊ συχνά σέ μιά άπρόσμενη άναθεώρηση τών κριτηρίων. Βασίζοντας τήν κρίση μας στά καθιερωμένα κριτήρια τό μόνο πού μπορούμε νά πούμε γιά τήν έρευνα είναι έπομένως ότι: όλα έπιτρέπονται» [1978, σελ. 39]. Καί διευκρινίζει: «"Η φράση "όλα έπιτρέπονται" δέν είναι ή μιά καί μόνη "άρχή" μιάς νέας μεθοδολογίας πού προτείνεται από μένα. Είναι ό μόνος τρόπος μέ τόν όποιο, όσοι δεσμεύονται από οίκουμενικά κριτήρια καί θέλουν νά συλλάβουν τήν ιστορία μ' αυτούς τούς όρους, μπορούν νά περιγράψουν τή δική μου προσέγγιση... "Αν ή προσέγγιση αυτή είναι σωστή, τότε τό μόνο πού μπορεί νά πεί ένας όρθολογιστής γιά τήν έπιστήμη... είναι ότι όλα έπιτρέπονται» [1978, σελ. 39-40]. «Κανένα σύστημα κανόνων δέν είναι ποτέ άσφαλές καί ό έπιστήμονας πού προχωράει στό άγνωστο πρέπει νά παραβιάζει κάθε τέτοιο σύστημα, όσοδήποτε "όρθολογικό». Αυτό είναι τό πολεμικό νόημα τής φράσης "όλα έπιτρέπονται»²⁶ (άπάντηση στους Curthoys καί Suchting [1978, σελ. 165].

Δέν θάθελα νά έπιμείνω περισσότερο πάνω στό σημείο αυτό καί γενικότερα στόν μεθοδολογικό ή έπιστημολογικό άναρχισμό του Feyerabend. Θάθελα μονάχα νά άναφέρω μερικές διευκρινίσεις άκόμα πού δίνει ό ίδιος στό έπόμενο βιβλίο του [1978]. Πρόκειται γιά διευκρινίσεις πού ένυπάρχουν ήδη (καί έκφράζονται άμεσα ή έμμεσα) στό [1975] αλλά οί όποιες, όπως φαίνεται από τίς κριτικές πού άκολούθησαν, πέρασαν άπαρατήρητες.

«"Ο άπλοϊκός άναρχικός ύποστηρίζει ότι (α) καί οί άπόλυτοι κανόνες καί οί έξαρτόμενοι από κάποιο πλαίσιο έχουν τά όρια τους, καί συνάγει (β) ότι όλοι οί κανόνες καί τά κριτήρια είναι άχρηστα καί πρέπει νά εγκαταλειφθούν... Συμφωνώ μέ το (α) αλλά δέ συμφωνώ μέ τό (β)... Προτείνω μιά καινούρια σχέση άνάμεσα στους κανόνες καί τήν πρακτική. Αυτή ή σχέση... χαρακτηρίζει τή θέση πού θέλω νά ύποστηρίξω» [1978, σελ. 32-33]. «"Η πρώτη φράση του βιβλίου μου λέει: "τό δοκίμιο πού ακολουθεί γράφτηκε μέ τήν πεποίθηση ότι ό άναρχισμός, ένώ ίσως δέν είναι ή πιό έλκυστική πολιτική φιλοσοφία, είναι σίγουρα

22. «"Η άντιεπαγωγή, ό πολλαπλασιασμός, κ.τ.λ. δέν εισάγονται ως νέες μέθοδοι γιά νά άντικαταστήσουν τήν έπαγωγή ή τή διαψευσιμότητα, αλλά ως μέσα κατάδειξης τών όρίων τής έπαγωγής, τής διαψευσιμότητας, τής σταθερότητας του νοήματος κ.τ.λ.» [1978, σελ. 186].

23. Σ' αυτό τό σημείο θά μπορούσε ό άναγνώστης νά σταματήσει τό διάβασμα τής εισαγωγής αυτής γιά νά διαβάσει τό βιβλίο ή έστω τόν άναλυτικό πίνακα περιεχομένων πού είναι καί μιά περίληψη τών βασικών θέσεων. Σκόπιμα ή παρατέρα άναφορά μου στό συγκεκριμένο βιβλίο θά είναι ή συντομότερη δυνατή.

24. E. Waugh, *Brideshead Revisited*, Penguin 1982, σελ. 84.

25. Καί συνεχίζει: «ή έπιστήμη στην' πιό προχωρημένη καί γενική της μορφή έπιστρέφει στό άτομο τήν έλευθερία πού χάνει όταν εισέρχεται στά πιό πεζά της μέρη» [1975, σελ. 285].

26. Αυτό ίσως άπαντάει έκ τών προτέρων καί στό πολύ έξυπνο λογοπαίγνιο του John Krige (πού δυστυχώς άν άποδοθεϊ στά έλληνικά παύει νά είναι λογοπαίγνιο): ή άρχή «anything goes» σημαίνει στην' πράξη «everything stays» [J. Krige, *Science, Revolution and Discontinuity*, Brighton, Sussex: Harvester, 1980, σελ. 142].

Ένα εξαιρετικό φάρμακο για την επιστημολογία και τη φιλοσοφία της επιστήμης... Σημειώστε την προσεκτική διευκρίνιση... Ένα φάρμακο... Τό φάρμακο δέν είναι κάτι πού τό παίρνει κανείς όλη τήν ώρα. Τό παίρνει γιά μιά συγκεκριμένη χρονική περίοδο καί μετά σταματάει... Τότε μπορεί νά επιστρέψουμε σέ μιά πιά φωτισμένη όρθολογικότητα». (Απάντηση στόν Agassi [1978, σελ. 126-27]). «Αλλά ή φράση “όλα επιτρέπονται” δέν έκφράζει κάποια προσωπική πεποίθηση, είναι μιά άστεία συνοπτική έκφραση τής δύσκολης θέσης στην όποία βρίσκεται ό όρθολογιστής: “Αν χρειάζεσαι οίκουμενικά κριτήρια, λέω, αν δέν μπορείς νά ζήσεις χωρίς άρχές πού νά ισχύουν ανεξάρτητα από τίς συνθήκες, τότε θά σού δώσω μιά τέτοια άρχή. Θά είναι κενή, άχρηστη καί γελοία – θά είναι όμως μιά “άρχή”. Πρόκειται γιά τήν “άρχή”, “όλα επιτρέπονται”». (Απάντηση στόν K. Kulka. [1978, σελ. 188]).

«Στό Ένάντια στή Μέθοδο προσπαθώ νά δείξω ότι ή λογική, τουλάχιστο μέ τή μορφή πού τήν ύποστηρίζουν οι ειδικοί, οι φιλόσοφοι τής επιστήμης καί κάποιοι επιστήμονες δέν είναι κατάλληλη γιά τήν επιστήμη καί δέν μπορεί νά συμβάλει στην άνάπτυξή της. Αυτό είναι ένα καλό άντεπιχείρημα γιά όσους είναι θαυμαστές τής επιστήμης καί συγχρόνως δοϋλοι τής λογικής. Πρέπει τώρα νά διαλέξουν. Μπορούν νά κρατήσουν τήν επιστήμη· μπορούν νά κρατήσουν τή λογική· δέν μπορούν νά κρατήσουν καί τά δύο. Ούτε όμως ή επιστήμη είναι ιερή. Τό άπλό γεγονός τής ύπαρξής της, του θαυμασμού πού προκαλεί καί των άποτελεσμάτων πού παράγει, δέν άποτελεί κριτήριο ύπεροχής» [1978, σελ. 16]. «Ξέρουμε τά άποτελέσματα τής επιστήμης, δέν έχουμε τήν παραμικρή ιδέα αν άλλες παραδόσεις δέν θά μπορούσαν νά έχουν πολύ καλύτερα άποτελέσματα» [1978, σελ.

106]. Ἡ ἐπιστήμη εἶναι μιά παράδοση ἀνάμεσα στίς ἄλλες κι ὄχι ἓνα πρότυπο πρὸς τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ τείνουν οἱ παραδόσεις²⁷.

Κατὰ τὸν Feyerabend, λέει ὁ G. Andersson, «ἡ πίστη στὴν ἐπιστήμη, στὴ λογικὴ, στὸν ὀρθολογισμό εἶναι στὴν πραγματικότητά μόνο μιά μᾶλλον δογματικὴ προσκόλληση σὲ κάποια συγκεκριμένη δυτικὴ μορφή ζωῆς πού ἔχει τὶς ρίζες τῆς στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα»²⁸ Andersson, 1979, σελ. 5]. «Ἡ ἐπιστήμη... εἶναι μιά ἀπὸ τὶς πολλὰς μορφές σκέψης πού ἀναπτύχθηκαν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο κι ὄχι ἀναγκαστικά ἡ καλύτερη... Εἶναι ἐγγενῶς ἀνώτερη μόνο γιὰ ὅσους ἀποφάσισαν ἤδη ὑπὲρ κάποιας ἰδεολογίας ἢ τὴν ἀποδέχτηκαν χωρὶς ποτὲ νὰ ἐξετάσουν τὰ πλεονεκτήματα καὶ τὰ ὀρία τῆς, καὶ

6. καθὼς ἡ αποδοχὴ ἢ ἡ ἀπόρριψη μιᾶς ἰδεολογίας πρέπει νὰ ἐπαφίεται στὸ ἄτομο ἔπεται διὰ τὸ χωρισμὸς τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ κράτος πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὸ χωρισμὸ κράτους καὶ ἐπιστήμης» [1975, σελ. 295].

Ὁ ἀπώτερος λοιπὸν στόχος τοῦ Ἐνάντια στὴ Μέθοδο εἶναι: «νὰ ἀπομακρύνει τὰ ἐμπόδια πού βάζουν οἱ διανοούμενοι καὶ οἱ

εἰδικοί σὲ κάθε διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δική τους παράδοση «Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε διὰ τὴ συζήτηση ἀφορᾷ μόνο μεθοδολογικοὺς κανόνες καὶ διὰ τὴν «ἐλευθερίαν» σημαίνει ἐλευθερία ἀπὸ τοὺς κανόνες αὐτοὺς. Ὁ ἐπιστήμονας περιορίζεται ἐπίσης ἀπὸ τὶς δυνατότητες τῶν ὀργάνων του, τὰ διαθέσιμα χρήματα, τὴν ἐξυπνάδα τῶν βοηθῶν του, τὴ στάση τῶν συναδέλφων του, τῶν συντρόφων του» περιορίζεται ἀκόμα ἀπὸ ἀναριθμητὰ φυσικὰ, φυσιολογικὰ, κοινωνιολογικὰ καὶ ἱστορικὰ ἐμπόδια. Ἡ μεθοδολογία τῶν ἐρευνητικῶν προγραμμάτων²⁹ — καὶ ὁ ἐπιστημολογικὸς ἀναρχισμὸς πού ὑποστηρίζω — παραμερίζει μόνο τοὺς μεθοδολογικοὺς περιορισμοὺς» [1975, κεφ. 16, ὑποσ. 15]. (Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι γιὰ τὸν Feyerabend ἀρκετὸ γι' αὐτὸ καὶ συνεχίζει) καὶ νὰ προετοιμάσει τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἰδίων τῶν εἰδικῶν (ἐπιστημῶν) ἀπὸ τὰ ζωτικὰ κέντρα τῆς κοινωνίας» [1978, σελ. 7].

Ἐπεκτείνει λοιπὸν τὴν κριτικὴ του, πέρα ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῶν ἐπιστημονικῶν κανόνων καὶ μεθόδων, στὴν κοινωνικὴ λειτουργία καὶ τὴν κατεύθυνση πού ἔχει πάρει ἡ ἐπιστήμη σήμερα (κυρίως στὸ δευτέρου μέρος τοῦ [1978]²⁹) καὶ διακινδυνεύει κάποιες προτάσεις γιὰ κοινωνικὴ δράση³⁰. Πρόκειται, ὑποστηρίζει, γιὰ αὐτοάμυνα διότι «οἱ ἐπιστήμονες δὲν μόνον εὐχαριστημένοι παίζοντας στὸ δικὸ τους χῶρο σύμφωνα μ' αὐτοὺς πού θεωροῦν κανόνες τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, ἀλλὰ θέλουν νὰ γενικεύσουν τοὺς κανόνες αὐτοὺς σὲ οἰκουμενικὸ ἐπίπεδο, νὰ τοὺς ἐπεκτείνουν στὴν εὐρύτερη κοινωνία, καὶ γιὰ νὰ πετύχουν τοὺς σκοποὺς τοὺς χρησιμοποιοῦν κάθε μέσο πού διαθέτουν

27. Γιὰ νὰ παρακολουθήσουμε τὴ γέννηση αὐτῆς τῆς ἀποψῆς θὰ πρέπει νὰ ἀνατρέξουμε ἀκόμα μιά φορά στὸ παρελθόν καὶ συγκριτικὰ ἀπὸ 1964 ὅταν γιὰ πρώτη φορά ἐπιτράπηκε σὲ Μεξικάνους, Μαύρους καὶ Ἰνδιάνους νὰ σπουδᾶσουν στὸ Berkeley (ὅπου ὁ Feyerabend δίδασκε ἀπὸ 1958). «Τὶ εὐκαιρία γιὰ ἓναν προφήτη πού ψάχνει ὁδοὺς! Τὶ εὐκαιρία, μοῦ εἶπαν οἱ ὀρθολογιστὲς φίλοι μου, νὰ συμβάλλει κάποιος στὴν ἐπέκταση τοῦ ὁρθοῦ λόγου καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου! Τὶ θαυμάσια εὐκαιρία γιὰ ἓνα νέο διαφωτισμὸ! Ἐνιωθα πολὺ διαφορετικά... Ποιὸς ἦμουν ἐγὼ πού θάλεγα σ' αὐτὸ τὸν κόσμον πῶς καὶ τί νὰ σκέφτεται; Δὲν γινώριζα τὰ προβλήματά τους ἂν καὶ ἤξερα διὰ τί εἶχαν πολλὰ. Δὲν ἦμουν ἐξοικειωμένος μὲ τὰ ἐνδιαφέροντά τους, τὰ αἰσθηματά τους, τοὺς φόβους τους, ἂν καὶ ἤξερα διὰ τί διψοῦσαν νὰ μάθουν... Οἱ πρόγονοί τους εἶχαν ἀναπτύξει δικούς τους πολιτισμοὺς, ἐκφραστικές γλώσσες, ἁρμονικὰς ἀπόψεις γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση. Ὅτι ἀπόμεινε ἀπ' αὐτὰ ἀποτελεῖ μιά ζωντανὴ κριτικὴ στίς τάσεις διαχωρισμοῦ, ἀνάλυσης, ἐγωκεντρισμοῦ πού ὑπάρχουν στὴ δυτικὴ σκέψη. Οἱ πολιτισμοὶ αὐτοὶ ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν σημαντικὰ ἐπιτεύγματα σ' αὐτὸ πού σήμερα λέμε κοινωνιολογία, ψυχολογία, ἱατρικὴ, ἐκφράζουν πρότυπα ζωῆς καὶ δυνατότητες τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Κι ὅμως, ποτὲ δὲν ἀντιμετωπίστηκαν μὲ τὸ σεβασμὸ πού τοὺς ἄξιζε, ἐκτός ἀπὸ πολὺ λίγους; γελοιοποιήθηκαν καὶ ἀντικαταστάθηκαν, σὰ νὰ ἦσαν κάτι αὐτονόητο, ἀπὸ τὴ θρησκεία τῆς ἀδελφικῆς ἀγάπης καὶ κατόπιν ἀπὸ τὴ θρησκεία τῆς ἐπιστήμης, ἢ παροπλίστηκαν ἀπὸ μιά ποικιλία «ἐρμηνειῶν»... Πολλὰ λέγονται γιὰ ἐλευθερία καὶ φυλετικὴ ἰσότητα... Ἰσότητα σημαίνει διὰ τὴν μετὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ πολιτισμὸν εἶχαν τὴ θαυμάσια εὐκαιρία νὰ συμμετέχουν στὴν ἐπιστήμη του, τὴν τεχνολογία του, τὴν ἱατρικὴ του, τὴν πολιτικὴ του... Τὸ ἔργο λοιπὸν — κι αὐτὸ ξεκαθαρίστηκε τότε μέσα μου — ἦταν τὸ ἔργο ἐνός ἐξευγενισμένου, πολὺ ἐκλεπτυσμένου δουλέμπορου. Καὶ τέτοιος δὲν ἤθελα νὰ γίνω» [1978, 118-19].

28. Γι' αὐτὸ τὸ θέμα δὲς καὶ τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον ἀρθρο τοῦ Β. Κάλφα,

«Ἐπιστήμη καὶ Δυτικὸς Πολιτισμὸς», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 15, Σεπτέμβριος 1982, σελ. 62.

29. Στὰ ὅσα ὁ Feyerabend ὑποστηρίζει γιὰ τὸν «μεταμφιεσμένο ἀναρχισμό» τοῦ Lakatos («παρέχει κριτήρια πού βοηθοῦν τὸν ἐπιστήμονα νὰ ἐκτιμήσει τὴν ἱστορικὴ κατάσταση μέσα στὴν ὁποία παίρνει τὶς ἀποφάσεις του» δὲν περιέχει ὅμως κανόνες πού νὰ τοῦ καθορίζουν τί νὰ κάνει» [1975, σελ. 196]) θάθελα νὰ προσθέσω μιά παρατήρηση τοῦ Laudan: «Ἀπὸ τὴ μιά μεριά [ὁ Lakatos] ἐπιμένει διὰ τὸ ἀδιάφυστος σκληρὸς πυρήνας μιᾶς θεωρίας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κεντρικὰ χαρακτηριστικά ἐνός ἐρευνητικοῦ προγράμματος ἀπὸ τὴν ἐναρξή του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά μᾶς λέει διὰ τὸ «ὁ πράγματι σκληρὸς πυρήνας ἐνός προγράμματος δὲν ἐμφανίζεται στὴν πραγματικότητά πληρῶς ἐξοπλισμένος... ἀναπτύσσεται σιγὰ σιγὰ» [Lakatos, 1980, σελ. 48 ὑποσ. 4]. Ἄν πράγματι, ὁ σκληρὸς πυρήνας δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ ἀκριβῶς κατὰ τὴ διάρκεια μεγάλου μέρους τῆς ἱστορίας ἐνός ἐρευνητικοῦ προγράμματος τότε πῶς γινώρουν οἱ ἐπιστήμονες τί νὰ διατηροῦν ὅταν ἐρχοῦνται ἀντιμέτωποι μὲ μιά ἀνωμαλία;» [Laudan, 1978, σελ. 232, σημείωση 18] καὶ μιά φράση τοῦ Ἑλύτη: «Μιά νομοθεσία ἐντελὴς ἀχρηστὴ γιὰ τὶς ἐξουσίες θὰ ἔτανε ἀληθινὴ σωτηρία» [Μαρία Νεφέλη, Ἰκαρος 3ῃ ἐκδόσει, Νοέμβριος 1979, σελ. 75].

29a. Ὁ Feyerabend προτιμᾷ τὴ σημαντικὴ διαφορετικὴ γερμανικὴ ἐκδοσὶ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ: *Erkenntnis für Freie Menschen*, Frankfurt, 1981.

30. «Τὸ 1964-65, ὅταν γιὰ πρώτη φορά οἱ ἰδέες αὐτὲς μῆλκαν στὸ μυαλό μου προσπάθησα νὰ βρῶ μιά θεωρητικὴ ἀπάντηση στοὺς φόβους μου: θεωρήσα δεδομένο διὰ τὴν ἐξαρτιότητα ἀπὸ μὲνα καὶ τοὺς ὁμοίους μου ὁ σχεδιασμὸς μορφωτικῆς πολιτικῆς γιὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Θεωροῦσα δυνατό ἓνα νέο εἶδος ἐκπαίδευσης πού θὰ ἀντλοῦσε ἀπὸ μιά πλούσια δεξαμενὴ διαφορετικῶν ἀπόψεων καὶ θὰ ἐπέτρεπε τὴν ἐπιλογή τῶν πλεονεκτικότερων γιὰ τὸ ἄτομο παραδόσεων. Τὸ ἔργο τοῦ δασκαλοῦ καὶ ἦταν νὰ διευκολύνει τὴν ἐκλογὴ κι ὄχι νὰ τὴν ἀντικαθιστᾷ μὲ κάποια δική του «ἀλήθεια». Αὐτὴ ἡ δεξαμενὴ, σκεπτόμενον, θὰ ἐμοιαζε πολὺ μὲ ἓνα θέατρο ἰδεῶν ὅπως τὸ φαντάστηκαν ὁ Piscator καὶ ὁ Brecht καὶ θὰ ὀδηγοῦσε στὴν ἀνάπτυξη μιᾶς μεγάλης ποικιλίας μέσων

—έπιχειρήματα, προπαγάνδα, πιέσεις, έκφοβισμό, παρασκηνιακές ενέργειες» [1975, σελ. 220]. «Αυτό που πράγματι προτείνω», λέει ο Feyerabend, «είναι να συνεχίσουν οι επιστήμονες να χρησιμοποιούνται, να πληρώνονται κανονικά και να τιμούνται κανονικά, αλλά να μὴν τους επιτρέπεται πλέον να διαμορφώνουν τὴν κοινωνία σύμφωνα με τὴ δική τους ἀντίληψη. Ἡ μορφή τῆς κοινωνίας πρέπει νὰ καθορίζεται ἀπὸ τοὺς πολίτες τῆς κι ὄχι ἀπὸ ἀρχομανεῖς διανοούμενους» (ἀπάντηση στοὺς J. Curthoys καὶ W. Suchting [1978, σελ. 182]).

«Ὁ χωρισμός κράτους καὶ ἐπιστήμης (ὀρθολογισμοῦ), πού εἶναι ἓνα στοιχειῶδες τμήμα, τοῦ χωρισμοῦ κράτους καὶ παραδόσεων, δὲν μπορεῖ νὰ εἰσαχθεῖ με μιά μόνο πολιτική πράξη καὶ δὲν πρέπει νὰ εἰσαχθεῖ με τὸν τρόπο αὐτό: πολλοὶ ἄνθρωποι δὲν ἔχουν ἀκόμα προσεγγίσει τὴν ὀριμότητα πού ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ ζήσει κανεὶς σὲ μιά ἐλεύθερη κοινωνία (αὐτὸ ἰσχύει εἰδικότερα γιὰ τοὺς ἐπιστήμονες καὶ τοὺς ἄλλους ὀρθολογιστές). Τὰ μέλη μιᾶς ἐλεύθερης κοινωνίας πρέπει νὰ ἀποφασίζουν γιὰ τὰ πολὺ βασικά θέματα, πρέπει νὰ ξέρουν πῶς νὰ συνθέτουν τίς ἀπαραίτητες πληροφορίες, πρέπει νὰ καταλαβαίνουν τίς ἐπιδιώξεις τῶν παραδόσεων πού εἶναι διαφορετικές ἀπὸ τὴ δική τους καὶ τὸ ρόλο πού παίζουν στὴ ζωὴ τῶν μελῶν τους. Ἡ ὀριμότητα γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦ δὲν εἶναι μιά πνευματικὴ ἀρετὴ, εἶναι μιά εὐαισθησία πού μπορεῖ νὰ ἀποκτηθεῖ μόνο με τὴ συχνὴ ἐπαφὴ με διαφορετικές ἀπόψεις. Δὲν μπορεῖ νὰ διδαχθεῖ στὰ σχολεῖα καὶ εἶναι μάταιο νὰ περιμένει κανεὶς ὅτι οἱ «κοινωνικὲς μελέτες» θὰ δημιουργήσουν τὴν ἀπαιτούμενη φρόνηση. Νὰ γιατί ἡ βραδεία πρόοδος, ἡ βραδεία διάβρωση τῆς ἐξουσίας τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν ἄλλων θεσμῶν πού εἶναι ἀποτέλεσμα τέτοιων πρωτοβουλιῶν εἶναι προτιμότερη ἀπὸ περισσότερο ριζικὰ μέτρα: οἱ πρωτοβουλίες τῶν πολιτῶν εἶναι τὸ καλύτερο καὶ τὸ μοναδικό, πρὸς τὸ παρόν, σχολεῖο ἐλευθέρων πολιτῶν» [1978, σελ. 107].

Ὅμως, προχώρησαμε ἤδη πέρα ἀπὸ τίς θέσεις τοῦ Ἐνάντια στὴ μέθοδο καὶ θὰ ἤθελα νὰ κλείσω τὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα με «λίγα λόγια πρὸς τοὺς ἀναγνώστες».

Σ' ὅσους θὰ δοῦν τὸ βιβλίο (ὅπως ὁ A. Chalmers στὴ δευτέρη, βελτιωμένη, ἔκδοση τοῦ [1982]) σάν ἓνα μίγμα ἀντιμεθοδισμοῦ καὶ ντανταϊσμοῦ καὶ θὰ προσπαθήσουν «νὰ ξεχωρίσουν τὸ σι-

πουσίας... Σκεφτόμουν ὅτι ἂν θεωρούσαμε ὅλα τὰ ἐπιτεύγματα ὡς παροδικὰ, περιορισμένα καὶ προσωπικά, καὶ κάθε ἀλήθεια ὡς δημιουργία τῆς ἀγάπης μας γι' αὐτὴ κι ὄχι ὡς κάτι πού μᾶς παρέχεται, θὰ προλαβαίναμε τὸν ἐκφυλισμὸ τῶν κάποτε πολλὰ ὑποσχόμενων παραμυθιῶν: σκεφτόμουν ἐπίσης ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναπτύξουμε μιά νέα φιλοσοφία ἢ μιά νέα θρησκεία πού νὰ δίνει νόημα σ' αὐτὴ τὴν ἀυστηματοποιητὴ εἰκασία... Τώρα συνειδητοποιῶ ὅτι αὐτές οἱ σκέψεις εἶναι ἓνα ἀκόμα παράδειγμα διανοητικῆς ἐπαρσης καὶ ἀνοησίας. Εἶναι ἐπαρση νὰ θεωρεῖ κανεὶς ὅτι κατέχει λύσεις γιὰ ἀνθρώπους με τοὺς ὁποίους δὲ μοιράζεται τὴ ζωὴ τους καὶ δὲ γνωρίζει τὰ προβλήματα τους. Εἶναι ἀνοησία νὰ θεωρεῖ ὅτι μιά τέτοια ἀσκηση ἀνθρωπισμοῦ ἐξ ἀποστάσεως θὰ ἔχει εὐχάριστα ἀποτελέσματα γιὰ ὅσους ἀφορᾷ. Ἡ ἀποψή μου... παρέμενε μιά ΑΠΟΨΗ, μιά καθαρὴ φαντασίωση πού εἶχα ἐπινοήσει καὶ προσπαθῶσα νὰ πωλήσω χωρὶς νὰ ἔχω μοιραστῇ οὗτε ἓνα κομματάκι τῆς ζωῆς αὐτῶν πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται. Αὐτὸ τὸ θεωρῶ σήμερον ἀνυπόφορη ἐπαρση» [1978, σελ. 119-21].

31. Τὰ λόγια αὐτὰ χρησιμοποιεῖ ὁ Feyerabend στὸ [1975, σελ. 161] γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Galileo. (Πρὸς Θεοῦ! Δὲν κάνω κανένα παραλληλισμὸ ἢ σύγκριση, κλέβω ἀπλῶς τὴν ἔκφραση — ἐξ ἄλλου δὲν ἔκανα καὶ τίποτα ἄλλο σ' ὁλόκληρὴ τὴν εἰσαγωγή).

τὰρι ἀπὸ τὰ σκύβαλα», σ' ὅσους θὰ σκεφτοῦν (ὅπως οἱ J. Curthoys καὶ W. Suchting) ὅτι συμβάλλει ἐλάχιστα ἢ καθόλου «στὴν κατανόηση τῆς φύσης τῶν ἐπιστημῶν» καὶ ὅτι εἶναι ἀπλῶς ἓνα δείγμα «τῆς σύγχρονης κρίσης τοῦ ἐμπειρισμοῦ καὶ τοῦ φιλελευθερισμοῦ», ἢ (ὅπως ὁ F. Suppe) ὅτι οἱ ἀπόψεις τοῦ Feyerabend χάνουν πλέον καὶ τὴν «ὁποιαδήποτε σημασία καὶ ἐπίδραση εἶχαν κάποτε στὴ φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης», θάθελα ἀπλῶς νὰ συστήσω νὰ ξαναδιαβάσουν τὸ βιβλίο σάν «μιά σχεδὸν ἀνεξάντλητη πηγὴ ὕλικου γιὰ μεθοδολογικὸ στοχασμὸ καὶ, γιὰ κάτι ἀκόμα πιὸ σημαντικό, γιὰ τὴν ἐπανάκτηση ἐκείνων τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἐπιστήμης πού δὲν μᾶς παρέχουν ἀπλῶς πληροφορίες ἀλλὰ καὶ ἀπόλαυση»³¹.

Σὲ κείνους ὅμως τοὺς, νεώτερους ἴσως, ἀναγνώστες πού θὰ ψάξουν καί, φυσικά, θὰ βροῦν ἀποσπάσματα εὐχρηστα ὡς συνθήματα, γιὰ νὰ γεμίσουν μ' αὐτὰ ἓνα περισσότερο ἢ λιγότερο ὑπαρκτὸ θεωρητικὸ κενὸ θάθελα νὰ ἐπιστημάνω χρησιμοποιώντας λόγια τοῦ ἴδιου τοῦ Feyerabend ὅτι οἱ ἐπιλογές «θὰ πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα συνειδητῆς ἀπόφασης πού βασίζεται σὲ μιά πολὺ ἱκανοποιητικὴ γνώση τῶ ἐναλλακτικῶν ἀπόψεων» [1975, σελ. 218] καὶ ὅτι «γιὰ νὰ γίνεи κανεὶς μεταρρυθμιστὴς δὲν εἶναι ἀρκετὸ νὰ ἔχει καλὲς προθέσεις, πρέπει νὰ γνωρίζει καὶ λίγα πράγματα, νὰ μπορεῖ νὰ συνδυάζει τὴν καθαρὴ θεωρία με συγκεκριμένα γεγονότα καί, πᾶν ἀπὸ ὅλα, νὰ σέβεται τοὺς ἀνθρώπους, συμπεριλαμβανομένων καὶ ὧν ἔχουν ἀντίθετη ἀποψη». «Μήπως ἡ ἡλιθιότητα παύει νὰ εἶναι ἡλιθιότητα ὅταν χαρακτηρίζεи τίς πράξεις “προοδευτικῶν” με πατέντα;» [1978, σελ. 181, ὑποσ. 49]. Ὅσοι συμμετεῖχαν ἢ παρακολούθησαν ἀπὸ πολὺ κοντὰ τὰ γεγονότα τῶν τελευταίων ἐτῶν στὰ πανεπιστήμια (ἀλλὰ καὶ ἔξω ἀπ' αὐτὰ) ξέρουν καλύτερα ἀπὸ μένα τὴν ἀπάντηση.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΣΩΝ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΑΝΑΦΟΡΩΝ ΔΕΝ ΣΗΜΕΙΩΝΟΝΤΑΙ ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΣΤΗΝ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Feyerabend P.K.

1958. «An Attempt at a Realistic Interpretation of Experience», *Proceedings of the Aristotelian Society*, New Ser. 58, 143-170.
1960. «Professor Bohm's Philosophie of Nature», *British Journal for the Philosophy of Science*, 10, 321-338.
1962. «Explanation, Reduction, and Empiricism», *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, ἐπιμ. Feigl καὶ Maxwell, τόμος III, Minneapolis, 28-97.
- 1962a. «Problems of Microphysics», *Frontiers of Science and Philosophy*, ἐπιμ. Colodny, Pittsburgh, 189-283.
1963. «How to be a Good Empiricist – A Plea for Tolerance in Matters Epistemological», *Philosophy of Science. The Delaware Seminar*, ἐπιμ. Baumrin, τόμος II, New York, 3-40. Οἱ ἀναφορές μου εἶναι ἀπὸ τὴν ἀναδημοσίευσή του στὸ *The Philosophy of Science* ἐπιμ. Nidditch, Oxford, 4η ἔκδοση, 1977, 12-39.
- 1963a. Κριτικὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Hanson *The Concept of the Positron: A Philosophical Analysis*, *Philosophical Review*, 73, 264-266.
1964. «Realism and Intermentalism – Comments on the Logic of Factual Support», *The Critical Approach to Science and Philosophy*, ἐπιμ. Bunge, 280-308.
1965. «On the Meaning of Scientific Terms», *Journal of Philosophy*, 62, 266-274.
- 1965a. «Problem of Empiricism», *Beyond the Edge of Certainty*, ἐπιμ. Colodny, New York, 145-260.

- 1965b. «Reply to Criticism», *Boston Studies in the Philosophy of Science*. επιμ. Cohen και Wartofsky, τόμος II, New York, 223-261.
- 1968-69. «On a Recent Critique of Complementarity», *Philosophy of Science*, 35, 309-331 και 36, 82-105.
1969. «Linguistic Arguments and Scientific Method», *Telos*, 3, 43-63.
- 1969a. «A Note on Two «Problems» of Induction», *British Journal for the Philosophy of Science*, 19, 251-3.
1970. «Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge», *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, επιμ. Radner και Winokur, τόμος IV, Minneapolis, 17-130.
- 1970a. «Consolations for the Specialist», *Criticism and the Growth of Knowledge*, επιμ. Lakatos και Musgrave, Cambridge, 197-230.
- 1970b. «Problems of Epiricism, Part II», *The Nature and Function of Scientific Theories*, επιμ. Colodny, Pittsburgh.
1973. *Theses on Anarchism 1973*, Open University, 8 Μαρτίου.
1975. *Against Method*, London. Οι αναφορές είναι από τό versoedition 1978.
- 1975a. «How to Defend Society Against Science», *Radical Philosophy*, 2, 4-8. Οι αναφορές είναι από την αναδημοσίευσή του στο *Scientific Revolutions*, επιμ. Hacking, Oxford, 1981, 156-67.
- 1975b. Κριτική του *Objective Knowledge, Inquiry*, 17.
1976. «On the Critique of Scientific Reason», *Method and Appraisal in the Physical Sciences*, επιμ. Howson, Cambridge, 309-339.
1978. *Science in a Free Society*, London.
1979. «Dialogue on Method», *The Structure and Development of Science*, επιμ. Radnitzky και Andersson, Boston Studies in the Philosophy of Science, τόμος LIX, 63-131.
1981. *Philosophical Papers*, τόμος I: *Rationalism and Scientific Method*· τόμος II: *Problems of Empiricism*, Cambridge.
- 1981a. «More clothes for the Emperor's Bargain Basement», *British Journal for the Philosophy of Science*, 32, 57-70.

Andersson G.

1979. «Presuppositions, Problems, Progress», *The Structure and Development of Science*, Boston Studies in the philosophy of Science, τόμος LIX, 3-15.

Chalmers A.

1982. *What is this thing called Science?*, δεύτερη έκδοση, Queensland.

Lakatos I.

1970. «Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes», *Criticism and the Growth of knowledge*, επιμ. Lakatos και Musgrave, Cambridge, 91-196. Οι αναφορές είναι από την αναδημοσίευση στο Imre Lakatos, *Philosophical Papers*, τόμος I, Cambridge, 1980, 8-101.
1974. «Popper on Demarcation and Induction», *The Philosophy of Carl Popper*, επιμ. Schilpp, La Sale, 241-73. Οι αναφορές είναι από τό [I. Lakatos 1980], 139-167.

Laudan L.

1978. *Progress and its Problems*, California

Shapere D.

1966. «Meaning and Scientific change», *Mind and Cosmos: Essays in Contemporary Science and Philosophy*, επιμ. Colodny, Pittsburgh, 41-85. Οι αναφορές μου είναι από την αναδημοσίευση στο *Scientific Revolutions*, επιμ. Hacking, Oxford, 1981, 28-59.

Suppe F. (επιμ.)

1979. *The Structure of Scientific Theories*, δεύτερη έκδοση, Illinois.